

forrás

SZÉPIRODALOM, SZOCIográfIA, MŰVÉSZET

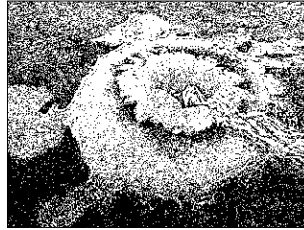
Utassy József: [Huszonkét éve él]
Kiss Benedek: Utassy, a puttonyos
Pintér Lajos, Buda Ferenc,
Ayhan Gökhan versei
Vasy Géza, Móser Zoltán,
Lengyel András tanulmánya
Geszler Mária Garzuly kerámiái

2016

MÁRCIUS

forrás

48. ÉVFOLYAM 2016. 3. SZÁM

<i>Pintér Lajos</i>	3	tóth menyhért-énekek (<i>vers</i>)
<i>Petőcz András</i>	7	Aysa – egy évszázad regénye (<i>Harminc nappal a háború után</i>)
<i>Szűgyi Zoltán</i>	17	Anno (<i>versciklus</i>)
<i>Pólik József</i>	27	Háború az emeleten
<i>Utassy József</i>	32	[Huszonkét éve él] (<i>vers</i>)
<i>Kiss Benedek</i>	33	Utassy József, a puttonyos
<i>Buda Ferenc</i>	36	a gyerekek; Elejt főlemel (<i>versek</i>)
<i>Ayhan Gökhan</i>	38	Felnőtt gyerekversek (<i>versciklus</i>)
<i>Móser Zoltán</i>	41	Morzsák aranyból, ezüsből
<i>Ittész Mihály</i>	58	Móser Zoltán kalandozásai Kodály Zoltán országában

Sárkány József Lengyel András	61 81	„A vágy” A modernséget megalapozó közös tudás (Az új tapasztalatok habitualizációjának magyarországi történetéhez)
Vasy Géza	99	Rejtett vízjel (Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal József Attiláról)
Balog Iván Paár Ádám	104 108	Társasnyelvészet (Sándor Klára: <i>Határtalan nyelv</i>) „Tanulni népet...” (Bartha Ákos: <i>Falukutatás és társadalmi önismeret</i>)
		Geszler Mária Garzuly kerámiái

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIÓGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •

Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Kecskemét Megyei
Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a Kecskeméti

Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.; Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét,
Kápolna u. 11.; Telefonszám: 76/482-223; Honlapcím: www.forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@mail.datanet.hu • Tördelés: VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Print2000
Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálás Tibor

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos** (szerkesztő), **Bosznay Ágnes**
(szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander**, **Dobozi Eszter**,
Komáromi Attila • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefon: 76/482-223.
Levélcím és a szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét, Kápolna u. 11. • A borítón Benes József
Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem
őrzi meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Lapker Rt. 1097 Budapest, Táblás u. 2. •
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél. E-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu;
Faxon: 303-3440 • Előfizetési díj egy évre 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Pintér Lajos

tóth menyhért-énekek

a csongrádi piacon

*apró gyerek voltam
amikor a csongrádi
piacon járt tóth menyhért
a kiváló festő
hogy a körte nénémasszony
kérdzte nagymamámat
nagymama körtét árult
de virágokat is és
zöldségeket mindazt
mi a bolgárkertészetben megterem
magam pedig csöpp gyerek
ott tébláboltam
nagymama mellett
a hajnali zsongó piacon
maga szép asszony
mondta a festő
szép fáradt paraszti
arca van
lefesténém
később
évekkel később
láttam a festményt
láttam lecsupaszítva
nagymamámat
az eszményt
és csak szaladtam
rohantam a zsongó
hajnali piacon
és kiabáltam kipirultan
az én nagymamám
szebb kiáltottam
az én nagymamám
szebb
ezerte szebb szegény*

a csongrádi templom-ajtó

a csongrádi templom-ajtó
előtt haladt el
tóth menyhért
az öreg csoszogi
szakadt volt fáradt
ég-földi vándor
a templom-ajtó félfájához
támasztotta vállát
ma nem osztunk
alamizsnát
szólította meg
berkecz plébános úr
nem koldus vagyok én
hanem festő
vándor festő
árván
világom járván
épp kopott már
e templom-ajtó
mondotta berkecz
plébános úr
jól megfizetném
ha lefestené
menyus mester
a jámbor bice-bóca
elbicegett
ócska festéket vett
s pemzliket
sietve lemázolta
a csongrádi templom-ajtót
és nevetett
őrülten nevetett
mit fizetek
kérdzte tőle
a botor plébános úr
semmit tán semmit
az isten fizesse meg
mondotta a festő
és elbicegett
fejét lehajtva
sírt magában

a csongrádi tizza-gáton

a csongrádi tizza-gáton
sétált tovább
menyus mester
az angyali festő
de szép e táj
de szép ezen
alvó nyugodt táj
mondotta magában
az isten jókedvében
teremtette
s ha isten festő volt
legszebb színeivel
festhette meg
istennek könnyű
vászna a felhő
vászna a kék ég
s a fénylő fekete föld
őneki
vásznonra nincs gondja
motyogta menyus mester
kinek néha vászonra
sem tellett
kinek zsebében
kuncog a krajcár
s aki bár
játszván játszik
de a hetedik krajcár
őneki mindig hibázik
hálót fon a
nagy barna pók
kikötöttek a tiszai hajók
szavalja a festő
s járja a gátat
látja a nagy barna
pókot az alkonyt
oly szép e táj
itt kellene születni
itt kellene
meghalni kikötni
tiszai hajó
sóhajtja

*egy biciklis
jön a tiszta-gáton
török pista bácsi
a halász
rozsdás csengővel
rácsönget
az álmát megzavarja
de nem fáj e zaj
fölizzik zizzen a táj*

Petőcz András

Aysa – egy évszázad regénye

Harminc nappal a háború után

– Nem, fiam – mondta, és a kezét a vállamra tapasztotta. – Én veled vagyok, nem velük. De te ezt nem tudhatod, mivel elvakult a szíved. Imádkozni fogok érted.

Camus

És megalázza magát az én népem, amely nevemről neveztetik, s könyörög és keresi az én arcomat, és felhagy az ő bűnös életmódjával: én is meghallgatom őket a mennyből, megbocsátom bűneiket, és megszabadítom földjüket.

Krónikák II. könyve, 7.14.

Nem azért jöttem, hogy az igazakat hívjam, hanem a bűnösöket a megtérésre.

Lukács evangéliuma, 5.32.

Mondják, hogy a temetők soha nem változnak. Nem is tudom.
Lehet, hogy így van.
Megyek a temetőbe, ahogy régen is mentem. Viszek virágot a többiek sírjára. Mindazoknak a sírjára, akikkel valaha együtt voltam.
Meg valami italt is viszek. Hogy ne szomjazzanak.
Meg hogy érezzék, hogy valaki törődik velük.
Nézem, ahogy dolgozik a temető gondnoka. Éppen gyomlál.
Aztán takarít. A kirángatott füvet, gazt kis kupacokba rakja. Kis, takaros kupacokat formál, majd amikor elegendő kupacot készített, hoz egy szemeteslapátot, és mindet a vödörbe teszi.
Közben magyaráz.
Nem figyel rám, nem is érdekli, hogy ott vagyok, tehát csak magának mondja:
– Virágot kell tenni a halottaink sírjára. Mert a virág a *holttesteken nő ki*. És a halottak csak akkor nem haragszanak ránk, csak akkor lesznek nyugodtak, ha van rajtuk virág. Mert olyan a virág, nekik, a halottaknak, mint a fának a gyümölcs. *A virág a halál termése*. És olyankor, amikor már nem számít az élet, az emberi élet, olyankor legalább *ezt a termést*, ezt meg kell becsülni.
Ott állok, egészen közel hozzá. De nem foglalkozik velem.
Talán észre sem vett.
Adok neki egy műanyag flakonban vizet. Azt gondolom, hogy majd a sírok rendezéséhez vagy a virágok locsolásához fogja használni.

De ő csak leteszi a vízzel teli műanyag flakont arra a sírra, amin éppen dolgozik.
– Egy pohár víz – mondja. – Ennyi mindig legyen a síron, különösen annak a sírján, aki fontos a számunkra. Mert a lélek éjjel előbújik, és *szomjúhozik*. Igen, *szomjúhozik a lélek*. Ezt meg kell értenünk. Ha éjszaka felébrednek, mindig szomjasak. Kell tehát, hogy legyen valami idekészítve. Egy kis víz, gyümölcslé, ilyesmi. A víz a legjobb, de nagyon szeretik a narancslevet is. Egyszerűen, felébrednek, kibújnak a föld alól, és olyankor keresik az innivalójukat. Mondom, jó, ha van itt valami. Innivaló. Enni nem esznek. Csak szomjasak mindig. Örökké szomjasak. Ilyenek. Talán az emlékeik miatt szomjaznak annyira. Nem tudom. Ki tudná azt megmondani? Nincs senki, aki azt meg tudná pontosan mondani.

Nézem, ahogy dolgozik. Láthatóan ideges. De nem tudom, miért.

Aztán ismét megszólal:

– Dühít ez a rendetlenség. Ők is azt szeretik, ha rend van. Ez természetes. Mindenki a rendet szereti.

Hogy pontosan kik is az „ők”, nem tudom. Talán a „lelkek”, akik „megszomjaznak” éjszakánként.

– A rend a legfontosabb. Hogy legyen rend. Mondom, azt szeretik. Ha rend van, akkor nyugton hagyják az embert. De ha nincs rend, akkor már nem hagyják aludni. Tudja, milyen érzés az, ha nem hagyják aludni? Ha bejönnek magához éjszaka, ha felébresztik, ha beszélnek magához? Ha szórakoznak magával? Tudja, milyen az? Nagyon nyomasztó, higgycse el. *Mert a halottak beszélgetnek az emberrel*. Különösen, ha nincs rend. És ha ismertük egymást. Korábban. Mert ha ismertük egymást valamikor, akkor a halott lélek pont úgy beszél hozzám, mint akkoriban, amikor még élt. Az ilyen lelkek szórakoznak velem. Megtehetik, mert tudják, milyen is vagyok. Pontosán tudják, mik a gyengéim, mivel lehet engem felbosszantani. Könnyű nekik.

Folytatja a takarítást a sír körül. Ideges, kapkodó mozdulatokkal dolgozik.

– Csak akkor bosszantanak, ha nincs rend, vagy ha nincs mit inniük. Szóval, ha valami zavarja őket. Ezért is csinálom. A saját nyugalmamért. Ezért. Meg aztán ez a munkám. Valakinek ezt a munkát is el kell végezni. Nem igaz?

Tulajdonképpen szépen beszél. Tetszik mindaz, amit mond, pontosan, jól használja a szavakat, a kifejezéseket, nincs akcentusa sem. Azon az új nyelven beszél, amit a háború óta kötelező használnunk. Még a háború vége előtt, jóval, akkor vált ez az új nyelv általánossá. Most pedig, a háború vége után, magától értetődő, hogy ezt a nyelvet használja.

Vagy majdnem magától értetődő.

Emlékszem, hogy szidott az anyám, valamikor gyerekkoromban, hogy nem tudom a hivatalos állami nyelvet.

Azóta hány és hány nyelvet kellett megtanulnom.

Az elmúlt nyolcvanhat év alatt.

Voltam ebben a temetőben már fiatal lányként is. Akkor azért jöttem, hogy megkeressem az egykori barátnőm, Amélie sírját.

Most, nyolcvanhat éves öregasszonyként megint csak ezért jöttem.

És úgy tűnik, minden változatlan.

Nézem a műanyag flakonban a vizet. Szomjas vagyok.

És közben hallgatom a temető gondnokát. Ahogy magyaráz, akcentus nélkül, az új, állami nyelven.

Bár az egyik fülemre nem hallok, a másikra is csak gyengén, mégis értem minden szavát.

Szájról különben is kiválóan olvasok.

Megszoktam már, hogy *hallani kell*, akkor is, ha nem hallok jól. Gyerekkorom óta, amióta megvolt az a merénylet, amiben meghalt az anyám, azóta így élek.

Meg lehet ezt szokni.

Ezt gondolom.

Közben segíték a temető gondnokának rendbe tenni a sírokat.

Mintegy két órát dolgozunk így.

Együtt.

Míntha mindig ezt csináltuk volna. Pucoljuk a gazt, műanyag flakonokban innivalót szolgálunk fel.

Van alkalmam megfigyelni, hogyan csinálja. Ül, vagy fekszik a földön, úgy dolgozik. Ha valamelyik kőlap körül befejezte a munkát, valami kapaszkodót keres, úgy tápáskodik fel, aztán a hóna alá kapja a mankóját, azzal megy tovább.

Talán harmincéves lehet. Férge, vékony, szakállas ember.

Pont olyan, mint az egykori tanítóm.

Nehezen állok fel a földről. Már elfáradtam. Még egészséges vagyok, amennyire egészséges lehetek az én koromban, de már nem nagyon akarok élni. Mindenki meghalt, aki a számomra fontos volt valaha.

Nem olyan sokára úgyis visszatérek, mondom magamban.

Végül is nyolcvanhat éves vagyok.

Ez azért nem semmi, ahogy mifelénk mondták. Valamikor.

Mármint az, hogy megéltem nyolcvanhat évet. Ezt azért nem hittem volna.

Hogy ennyit fogok élni.

Nem köszönök el a temető gondnokától. Nincs kedvem búcsúzkodni.

Csak éppen elindulok. Nagyon messze van innen a városközpont. Jó, ha fél óra alatt odaérek.

Sietnem kell. Félek, hogy rám esteledik.

Akkor leszek szabad, ha végiggondolom, hogyan is kerültem ide.

Erre a helyre.

Jelenleg egy zárt, szögesdróttal körülhatárolt táborban tartózkodom.

Azok hoztak ide, akik a barbárok ellen harcoltak.

Vagyis azok ellen, akiket barbároknak nevezett Amélie már akkor, amikor még csak gyerek voltam.

Amikor még csak gyerek voltam, mondom, régen volt, amikor még csak gyerek voltam, most már kortalan, kiszáradt vénasszony vagyok, néha szinte nem is tudom pontosan, mennyi idős, egyszerűen nem jut eszembe, olyankor csak legyintek, mintha azt mondanám, *nem is érdekes*.

Jelenleg jó dolgom van, nem vagyok felelős semmiért.

Igaz, hogy dolgozni itt is kell, ebben a táborban is, és hogy egyelőre még nem vagyok szabad, de enni például adnak, fekhelyem van, nem kell elszámolnom senkinek, gondtalanul telnek hétköznapjaim. Azok a napok, amik még előttem vannak. Még előttem vannak, hogy aztán végre nyugodtan befejezhessem mindazt, ami voltam.

Mondhatnám azt tehát, hogy boldog vagyok.

Persze, nem vagyok boldog. Egy ismeretlen ország ismeretlen területén, egy barakkban lakom, és várom, hogy kiszabaduljak végre. Várom, hogy lezáruljon a vizsgálat ellenem, és elengedjenek, hogy élhessem azokat a bizonyos minden napjaimat, *az életemet*, mondom, azt az időt, ami még hátravan.

Ha egyáltalán elengednek.

Majdnem egy hónapja vagyok ebben a táborban. Pontosán huszonöt napja.

Nem tudom megmondani, mert azt nem számoltam, hogy hányadik tábor ez, ahol vagyok, azóta, hogy a barbárok elhoztak M.-ből, a tengerparti városból. És azt sem tudom, hány év is telt el azóta, hogy táborról táborra járok.

Csak azt tudom, hogy ebben a táborban majdnem egy hónapja vagyok. Mert amióta idehoztak a barbárok ellen harcoló katonák, azóta lelkiismeretesen számolom a napokat. Azt remélem, hogy egyszer valóban szabad lehetek.

A barbárok, ahogy Amélie nevezte az idegeneket, vagy a fekete ruhás fegyveresek, ahogy Barbara vagy Rebeka hívta őket, vagy az *idegen katonák*, ahogy én szoktam őket magamban említeni, *elvesztették a háborút*.

Ezek a katonák, akik idehoztak, talán a felszabadítóim lesznek, ha lezárul a vizsgálat, és tényleg elengednek, ahogyan ígérik.

Most tehát számolom a napokat.

Nem nehéz számolni a napokat.

Amikor lefekszem aludni, akkor ér véget a nap. Akkor sötét van, hűvös, és az ór a barakkban leoltja a villanyt. Amikor leoltja, akkor már a fekhelyen kell lennünk.

A priccsen.

Nem lehet az órrel vitatkozni, aki vitatkozik velem, az könnyen büntetést kap.

A büntetés sokféle lehet. Lehet ételmegvonás. Lehet magánzárka, lehet sötét-kamra. Attól is függ, milyen súlyú engedetlenséget követtél el, meg attól is függ, hogy visszaeső vagy-e.

Már én is kaptam büntetést. Egyszer. Akkor, amikor még újonc voltam itt, ebben a táborban. És mindenáron vissza akartam szerezni az öregembertől kapott kéziratot.

Mert ezek, akik talán a szabadítóim lesznek, rögtön elvették az öregember kéziratát.

Egyébként büntetést a korábbi táborokban is mindig kaptam. Vagy nem mindig, de néha-néha. És az veszélyesebb volt, mint itt, ebben a táborban. Mert azokban a táborokban, a korábbiakban, könnyen kivégezték a foglyokat.

És túlzottan is sok halált láttam ahhoz, hogy ne féljek.

Szóval itt, ebben a táborban történt, hogy mindenáron vissza akartam szerezni az öregembertől kapott kéziratot. És akkor engedély nélkül bementem a tábor parancsnokságának épületébe. És a portán, az ügyeletes tisztől azt követeltem, hogy adják vissza, ami az enyém.

Amit elvettek tőlem.

Akkor megbüntettek.

Megbilincseltek, aztán magánzárkába tettek. És kevesebb ételt is kaptam, mondván, hogy úgysem dolgozom.

Csak két napot voltam magánzárkában, az nem a világ, de azért nem volt jó. Két napig senkihez sem tudtam szólni.

Olyankor, ha senkihez sem tudsz szólni, elfárad az ember. Mentálisan. Nem működik az ember agya. Nem lát ki a fejből.

Aztán kiengedtek a magánzárkából. És értésemre adták, hogy nem kapom vissza az öregember kéziratát. Egészen addig, amíg ki nem engednek a táborból.

És akkor elkezdtem végiggondolni, hogyan is volt ez az egész.

Hogy táborról táborra vittek.

Arra emlékszem, pontosan emlékszem, hogy megérkeztek M. városába a barbár fegyveresek. Akik még nem is azok a fekete ruhás barbárok voltak, akiknél aztán évtizedekig raboskodtam. Ezek a barbárok, meg azok a barbárok még egymással is harcban álltak.

Mondhatom, ez az egész nagyon is bonyolult volt. Hogy ki is háborúzott, kivel.

Mindenesetre tény, hogy akkor kezdődött minden. Amikor megérkeztek M. városába az idegen fegyveresek. Az az időszak, azok a hosszú évek, amikor fogoly voltam, végül is a barbárok foglya.

Már vártam az idegeneket ott, M. városában.

Vagyis a tengerparton.

Már mindenki várta őket. Annyira féltünk tőlük.

Emlékszem, a hosszú, vörös hajamat hajgumival fogtam össze, és felvettem a legjobb ruhát, amit csak találtam, hogy a lehető legszebb legyek, ha majd találkozom velük.

Mert akkor még viszonylag fiatal voltam.

És nem tudtam, hogy táborról táborra járok majd, fogolyként, évtizedekig.

Tehát akkor leszek szabad, ha végiggondolom, hogyan is kerültem ide.

Erre a helyre.

Végig kell gondolnom mindent, a kezdetektől.

Emlékszem, a sivatag, ami a tábor körül volt, végtelennek tűnt. Akörül a tábor körül, ahova M.-ből vittek el a barbárok.

Olyan volt az a sivatag, mint a tenger, valamikor szerettem nézni a tenger hullámain, és hallgatni – amennyire tudtam – a tenger morajlását.

Még fiatal voltam. A hosszú, vörös hajam különlegessé tett.

Tulajdonképpen nem tudom pontosan, hogyan is kerültem oda, a sivatagba. Csak arra emlékszem, hogy M.-ből, vagyis a belvárosból a tengerpartra mentem vissza.

Így vártam a barbárokat.

Tudtam, hogy eljönnek, hamarosan.

Utoljára még nézni akartam a tengert, a hullámokat, ezért is mentem a tengerpartra.

Még volt valamennyi étel, nem sok. A tengerparton kagylót különben is mindig lehetett találni.

Abba az üdülőövezeti apartmanba mentem tehát vissza, amelyikben korábban is éltem.

Pont oda.

Akkorra már teljesen kihalt volt ott minden. Egyedül voltam, leszámítva régi ismerőseimet, az öregasszonyt meg az unokáját.

Akik ott éltek a parton.

Ők is változatlanul ugyanazt csinálták, mint addig. Kagylót és csigát kerestek, hogy tudjanak mit enni.

Én is ezt csináltam. A hosszú és vörös hajamat hajgumival fogtam össze, és mindig a lehető legcsinosabban öltözködtem.

De ezt már mondtam is.

Szóval, így vártam a barbárokat. De ezt is mondtam már. Akik elfoglalták a várost.

Hogy aztán mi is történt, nem emlékszem. Nem tudom felidézni.

Vagy emlékszem rá, csak *nem akarom* felidézni.

Arra pontosan emlékszem, hogy egy katonai teherautó és egy harckocsi jött oda hozzánk a tengerpartra.

Láttam, ahogy az öregasszonyt és az unokáját felrakják a teherautóra.

Aztán azt is láttam, hogy civil ruhába öltözött, álarcos vagy kendővel letakart arcú fegyveresek járják végig az üdülőövezet épületeit. És láttam, az ablakból néztem, ahogy abba a házba is bejönnek, ahol én laktam akkoriban.

Erre emlékszem.

Meg arra, ahogy dörömbölnek az ajtón.

Ez a dörömbölés arra emlékeztetett, ahogy korábban, még kislánykoromban Mr. Hunchet dörömbölt annak a lakásnak az ajtaján, ahol Sophie-val laktam.

Emlékszem, akkor is nagyon féltem.

De az a félelem más volt, mint ez a mostani.

Álmodom. Valahogy minden újra olyan, mint akkor. Mint amikor Sophie lakásában voltam, és Mr. Hunchet dörömbölt az ajtómon.

Álmomban Sophie lakásában vagyok. Gyerekként. Ma nem mentem iskolába. Éppen szünet van, ezért nincsen iskola. Sophie dolgozni ment, én meg nézem a tévében a háborút.

Mert a tévében mindig vetítenek háborút.

És ha nem vagyok iskolában, ha nincs tanítás, akkor szeretem nézni a háborút. Gyerekként.

Olyankor félek. Azt mondom magamban, gyerek vagyok, ezért természetes, hogy félek.

Mégis érdekel a háború, annak ellenére, hogy félek.

Szóval, nézem a háborút, ahogy szoktam.

Hirtelen csengetnek az ajtón.

Sophie azt mondta, senkinek ne nyissak ajtót. Azt mondja, hogy itt nincs mitől félni, de mégis. *Jobb óvatosnak lenni.*

Így mondja.

Odamegyek az ajtóhoz, kinézek a kémlelőablakon.

Van az ajtón egy kémlelőablak. Egy kör alakú nyílás, amiben üveg van, és ez az üveg nagyít. Az egész akkora, mint a legkisebb pénzérme. Vagy még annál is kisebb.

Kinézek ezen a kémlelőablakon, és látom, hogy ki van az ajtó előtt.

Mr. Hunchet az.

Megint csenget.

Nem tudom, mit csináljak. Állok az ajtó mögött, és arra gondolok, amit Sophie mondott. Hogy ne nyissak senkinek ajtót.

Meg aztán az is eszembe jut, hogy Mr. Hunchet meglátogatott az iskolában. Az igazgatói irodában ült, beszélt, és közben megfogta a combom.

És arra is gondolok, ahogy odafordult hozzám. És éreztem a bűdös leheletét.

A katonának, akinek az ölében kellett ülnöm, amikor elmentem anyámmal a laktanyába, ott, abban az országban, ahonnan el kellett jönnöm, szóval, neki is pont ilyen bűdös és meleg lehelete volt.

És ő is megfogta a combom.

És aztán minden rossz volt. És aztán háború lett.

Állok az ajtó mögött, figyelem, mit csinál Mr. Hunchet.

Megint csenget.

Aztán felír valamit egy papírra.

Azt még el kell mondanom, hogy Sophie lakásának az ajtaján, a bejárati ajtón van egy kis nyílás. Egy levélpostai nyílás.

Ott állok a bejárati ajtó mögött. Erősen dobog a szívem.

Félek, hogy be akar valamit dobni a levélpostai nyíláson Mr. Hunchet. Ha felemeli a nyílás fedőlapját, akkor észreveheti, hogy ott állok az ajtó mögött én is.

Megláthatja a lábamat.

Miközben mindez átvillan az agyamon, látom, hogy Mr. Hunchet felemeli a levélpostai nyílás fedőlapját, és egy összehajtogatott papírlapot csúsztat be rajta.

Aztán csend.

Még sokáig állok ott, változatlanul nagyon erősen dobog a szívem, levegőt is alig kapok.

Nem tudom, hogy miért félek Mr. Hunchettől, de félek.

Talán nem kellett volna akkor félnem. Sophie mondta is, hogy semmi okom a félelemre. Mr. Hunchet nem bánt...

Mennyire más volt minden.

Még gyerek voltam, olyan, aki sok mindenen keresztülment, aki már mindenféle szenvedést megtapasztalt, akinek az anyját megölték, aki egy új világba került, a „békés és gazdag” *nyugati* világba, aki már megtapasztalta az erőszakot, de aki mégis gyerek.

Ma már minden másképpen van.

Hogy tudtam akkoriban félni! Mindentől. A sötétségtől, attól, hogy nem csinállok meg valamit jól, hogy rám szólnak, hogy Sophie megharagszik, hogy nem jó jegyet kapok az iskolában...

Mindentől.

És mennyire tudtam félni alvás közben. Különös rémálmaim voltak.

Gyűlöltem még elaludni is.

Mr. Hunchet is csak egy rémálom volt.

Nem több.

Tulajdonképpen ebben a rettegésben éltem le az egész gyerekkoromat. Utólag visszatekintve nem is értem.

Hogy mitől is félttem annyira.

Hiszen Sophie-nál még tényleg jó dolgom volt.

Éjjel megint álmodom. Azt álmodom, *hogy alszom*, és arra ébredek, hogy kopogtatnak az ajtón.

Álmomban fekszem az ágyamban, hiszen aludni szeretnék. De egyre erősebben zörgetnek az ajtón.

Nem merek felkelni az ágyból.

Aztán mégis felkelek, és lassan, nagyon lassan, és nagyon halkán odamegyek az ajtóhoz.

Ott az ajtón a kis kémlelőablakocska. Félrehúzó a kémlelőablak fedelét.

Kinézek. Látom, hogy Mr. Hunchet az.

És valahogy mégsem teljesen ő az.

Vagyis ő az, de fekete ruhában van, ahogy a barbárok szoktak öltözködni.

Aztán egy pillanatra úgy látom, nem is Mr. Hunchet az, sokkal inkább Yurij, a kopasz katona, akitől annyira félttem még ott, abban a másik országban, ahonnan elmenekültem.

És aki bántott, amikor gyerek voltam.

Persze, most is gyerek vagyok még. Álmodom, és gyerek vagyok.

Álmomban behunyom a szemem, aztán megint kinyitom. Most világosan látom, hogy tényleg Yurij áll az ajtó előtt.

Aki gyerekkoromban bántott.

Annyira, hogy aztán össze kellett varrni a fenekemet.

Vagyis...

Mіндеgy.

Szóval Yurij arcát látom először. Aztán megint Mr. Hunchet arca tűnik fel. Néz vissza rám a kémlelőablak kicsi üvegén át.

Egészen odaszorítja az egyik szemét a kémlelőablakocska másik feléhez. Ha belenézek a kis kerek ablakba, csak egy hatalmasra nőtt szemgolyót látok. Mr. Hunchet szemgolyóját.

Becsukom a szemem. Nem merek a kémlelőablakba belenézni.

Aztán megint kinyitom a szemem, és mégis belenézek a kis ablakocskába.

Már nem a szemgolyót látom.

Hanem megint azt az idegent, aki zörög, kopogtat a bejárati ajtón.

Az ajtó előtt álló idegen arca folyamatosan változik. Egyik pillanatban Yurij az, aztán meg Mr. Hunchet.

Most egy papírlapot vesz elő az az ember, aki az ajtó előtt áll. Valamit ír a papírlapra.

Aztán azt látom, hogy a papírlapot az ajtón levő nyílásba csúsztatja.
Önkéntelenül is hátrébb lépek.

Az idegen, vagyis Mr. Hunchet vagyis Jurij benyúl a levélpostai nyílásba.
Először csak az ujjait dugja bele, aztán már az egész keze benne van.

Látom, hogy a keze lassan megfordul a nyílásban, először a szőrös kézfejét látom, aztán a nagyméretű lapáttenyerét.

Aztán azt látom, hogy a tenyere egyre nagyobb. *Megnyúlik* a tenyere. *Nyúlik* a tenyere, és az ujjai is nyúlnak, felfelé!

Igen. Az ujjai a kilincs felé kaparásznak.

Nyilvánvalóan el akarja érni a kilincset az a valaki! Az az idegen, aki talán Mr. Hunchet, vagy talán Jurij, szóval az, aki ott áll az ajtó túloldalán!

Még szerencse, hogy van nálam egy bárd.

Nem tudom, hogyan került a kezembe a bárd, de itt van.

Megismerem.

Az anyám húsvágó bárdja az.

Anyám szerette ezt a bárdot. Azt mondogatta mindig, hogy fegyvernek is jó.

Talán nyolc éves lehettem, amikor ezt mondta az anyám:

– Meglátod, Anna, egyszer majd fegyverként használjuk ezt a bárdot. Olyan éle van, hogy bármit el lehet vele kaszabolni.

Nehéz a húsvágó bárd, két kézzel próbálom emelni. Alig bírom. Vigyázni kell vele, éles.

Annak a valakinek, aki ott van az ajtó túloldalán, már egyre hosszabban nyúlik be a keze a levélpostai nyíláson. És az ujjai! Ha elérik a kilincset, akkor be tud jönni az a valaki! Az ajtó nincs kulcsra zárva! Bejön, és itt talál engem teljesen egyedül!

Igen. Az ismeretlen férfi mutatóujja már a kilincsnél van. Már majdnem eléri a kilincset.

És ekkor felemelem a bárdot. Két kézzel emelem, úgy csapok le vele.

Egyszerre három ujjat sikerül levágnom. Egy-egy ujj legalább negyven centi.

Az idegen kezéből ömlik a vér. Minden véres körülöttem. Véres az ajtó belül-ről, véres a padló, és a ruhám is.

Minden csupa-csupa vér.

És az ismeretlen kézfeje még mindig benne van a levélpostai nyílásban. És látom, hogy a kézfejéből újabb ujjak nőnek ki. Újabb és újabb ujjak születnek a levágottak helyébe.

Minden levágott ujj helyett három nő ki!

És akkor újból lecsapok a bárddal.

Éppen csuklóban metszem el a kézfejét. A hirtelen kispriccelő vér az arcomba, a testemre lövell.

Az idegen, ott, az ajtó előtt, üvölt a fájdalomtól.

Kinézek a kémlelőablakon. Látom, ahogy őrzöng az idegen. Tépi a haját a másik, épen maradt kezével.

Aztán valahonnan ő is felragad egy bárdot. Őrzöngve csapja bele a bejárati ajtóba.

Aztán kirántja, és újból belecsapja.

Aztán ismét.

És ismét és ismét.

Az ajtón hosszú hasadékok keletkeznek. Hátrálok az ajtó mögül, közben sírok és kiabálok.

Az anyámat hívom.

Hiába.

Hiába hívom az anyámat, tudom, hogy halott. Évek óta halott. Meghalt a művelődési ház elleni merényletben. Abban a városban, ahol akkoriban éltünk. Akkor, amikor megsüketültem az egyik fülemre.

A bejárati ajtó hirtelen szakad be. Változatlanul kétségbeesetten hívom az anyámat.

Üvöltök a félelemtől.

Szűgyi Zoltán

Anno

Huszonharmadik nap

A NAP

kel: 7 22

nyugszik: 16 30

A HOLD

kel: 10 33

nyugszik: 23 26

Már-már felkiáltott a meglepetéstől, de sikerült uralkodnia magán, és végül meg se pisz-szent.

*milyen sokan vannak
és milyen könnyesen
pedig fagy rendesen
még ha nem is úgy mint régen*

*amikor tömegek éltették
Mátyást a befagyott Dunán
Garay meg át is ment a jégen
Budáról Pestre*

*akár Csaplár nagyapám
– az ifjú huszár –
nem sokkal a háború után
lovasszánnal a Tiszán*

*másnap történt a baleset
amikor a jegyző a szép lovával odalett
a ló patája alatt beszakadt a folyó jege
s elsodorta őket az ár*

Kicsodák ezek teveled?

Hetvenhatodik nap

A NAP

kel: 5 55
nyugszik: 17 51

A HOLD

kel: 5 54
nyugszik: 17 31

ÚJHOLD: 19 57

A HOLD FÖLDKÖZELBEN: 22 ÓRAKOR

Cikcakkban futott egy kicsit, majd csigavonalban haladt tovább.

– Öreg bátyám szerint a legvacakabb szilvapálinkát is megneemesíti az eperfa donga – mondja Simon, pálinkát töltögetve poharainkba, amikor Robi és Fodor is megérkezett –, ez meg igazi eper!

A nyáron főzte Anti barátom, pihent már eleget.

Nemrégiben bontottuk meg a Barátunkkal, aki egyik este egyszerre csak betoppant, és elég szépen elidőzött, azt hiszem, megint büntudatát próbálta csillapítani.

Jófajta.

Amolyan békebeli.

Ej, de sok eperfa volt a negyvenezer holdas ültetvényen! És majd minden gyereknek volt selyemhernyója. Jóformán minden második ház padlása sercegett a faluban. Még a medveszövő lepke hernyójánál is gyorsabban lekopasztottuk az eperfákat az utcákban. Aztán mentünk tovább a levélért, mind kijjebb és kijjebb, az út menti fasorokon végig, egészen az ültetvényesig, de oda már azért merészkedtünk be.

Anti pálinkája mindig ezekre az időkre emlékeztet. Jófajta!

Nem nagyon értem Barátunkat. Mintha végképp elveszítette volna maga alatt a talajt.

Ritkán látni józannak.

Állítólag nem nagyon vált szót senkivel, a kocsmában is csak megáll a sanknál, úgy iszik. Hiába invitálják, nem ül le senkihez, ne kelljen beszélgetnie.

Évát pedig folyton megállítja, amikor csak találkoznak. Felőlem kérdezzeti, és kínálkozik, hogy jöjjön hozzám látogatóba. Éva nem győz kimenekíteni. De olykor, ha sok van már benne, egyszerűen szó szerint rám tör.

Nem haragszom rá, de azonkívül, hogy a saját lelkiismerete elől nem menekülhet, más nem mondhatok neki.

Mert mi csak tegnapiak vagyunk, és semmit nem tudunk.

Nyolcvanhetedik nap

A NAP

kel: 5 33

nyugszik: 18 07

A HOLD

kel: 14 02

nyugszik: 3 50

Öklével megdörzsölte a szemét.

*néhány gránátalma fekszik a földön
kördíszes kerek tányérok a falon
két galamb
két jól látható helyen
fönt és lent
vázák
szerte
test nélküli női fejek
középtájon olajágak
szám szerint kilenc
ide-oda szállnak
lebegnek
az ifjak a heverőn hevernek
fejükön koszorú
mindenféle rojt bojt szalag
lábakon álló
nagy borvegyítő edényekből isznak
hatalmas tálakból falatoznak
egyikük épp leteszi a lantot
de a másik nem hagyja abba
a kettős fuvolán tovább játszik
azt hinném víg mulatozás folyik
afféle igazi férfilakoma
ám tort ülnek
látom
ott virrasztanak velük együtt
levetve madártestüket
az ősi lelkek*

Írd meg, amiket láttál!

Kilencvennegyedik nap

A NAP

kel: 5 19
nyugszik: 18 17

A HOLD

kel: 21 06
nyugszik: 6 55

Amikor végre csend lett, igazának tudatában annyit mondott csak, biztosan jól emlékszem.

Anyámnak mindig szívesen segítettem a kertben, mert munka közben nagyon jól el tudunk beszélgetni, mókázni.

Különösen a tavaszi veteményezéseket kedveltem.

Míg ő a palántákat dugdosgatta az apám által előző nap felásott, frissiben elgereblyézett földbe, én elheveredtem a naptól kellemesen felmelegedett, apró göröngyös talajon, és hol behunyt szemmel, hol a meggyfa kinyúló ágai szűrte napsugarak árnyjátékától hunyorogva hallgattam gyermekkori történeteit, vagy magam is halkán dúdolgattam próbáltam kíséрни:

*lá-tom az é-le-tem, nem i-gen gyö-nyörű,
el-her-vadt or-cá-mon
foly-do-gál a köny-nyű
sír-ja-tok sze-me-im, hull-ja-tok köny-nye-im,
gyak-ran áz-tas-sá-tok
el-her-vadt or-cá-im
ne-kem ne vét-se-tek, mert én ár-va va-gyok,
i-de-gen or-szá-gon
csak e-gye-dül va-gyok
fú-vom az é-ne-ke-t, de nem jó-ked-ve-m-ből,
csak a bú fú-tas-sa
szo-mo-rú szí-ve-m-ből*

*fúdd el, jó szél, fúdd el, hosz-szú út-nak po-rát,
hosz-szú út-nak po-rát, az én szí-ve-m bú-ját*

Emeld föl csak szemeidet észak felé.

Százharmincnegyedik nap

A NAP

kel: 4 10
nyugszik: 19 12

A HOLD

kel: 3 57
nyugszik: 7 49

Ült csak, s nem tudott megbékélni a gondolattal, akármit is beszéltek.

*nem múlik el nem és nem
nem múlik el
gyötör az álom
hiába várom
ébrednék már vagy szűnne meg
újra és újra széles kardokkal
vagdalkozva vágat csak felénk
a két szpáhi
az egyik anyám felé sújt
a másik kezemnél fogva tép ki
öleléséből
s ránt fel magához
fel a lovára
és én majd meghalok félelmemben
de a rémülettől alétan is hallom
az utánunk kétségbeesetten futó
anyám
eszélős sikolyát:
– fiam! kisfiam!
és a katona előredőlő mellkasától
a ló sörényére bukva
hátralesve látom:
összerogy anyám teste
szívét megszakítja
a fájdalom*

Ostorcsattogás, kerékörgés zaja; dobogó ló, robogó szekér.

Száznegyvenharmadik nap

A NAP

kel: 3 59
nyugszik: 19 23

A HOLD

kel: 11 43
nyugszik: 0 56

A nádason innen megállt.

Hétfői vagy csütörtöki nap lehetett, mert az adai és környékbeli tiszai halászok minden héten ekkor húzták a hálót, hogy a keddi és pénteki piaci napokra, reggelre mindig friss hallal töltsék fel a halasbódékat.

Unokatestvéremmel mentünk le a Tiszára horgászni.

Csupán egy-egy pecabotot meg néhány gilisztát vittünk, mert igazából inkább az áradás után meghódított szigeteinket akartuk leellenőrizni. És tovább megerősítgetni a víz hordalékából építgetett várunkat, de azért, gondoltuk, a botokat is érdemes arra az időre bevetni.

Szigeteink közül jó néhány már félszigetté változott, de a legnagyobb, melyen a vár is állt, még megvolt. Még mindig csakis vízen át lehetett megközelíteni.

Nekiünk volt egy, a töltésoldalban végződő csőszkunyhó mellé rejtett, pléhvel borított hatalmas deszkánk, mely egykor a kompfenek része lehetett, azt használtuk csónak helyett.

Bedobáltuk csalijainkat, és nekiláttunk a fennakadt uszadékfák begyűjtéséhez.

Úgy telt el a délután, hogy észre sem vettük.

A várunk egészen komoly lett, magasított, kétszintes védelmi lehetőséggel.

Halat egyet sem fogtunk.

Amikor azonban hazafelé indulva láttuk, hogy nem messze szigetünktől, a homokos részen a halászok éppen a partra vonszolják a hallal teli hatalmas hálókat, mellettük elvonulóban úgy ügyeskedtünk, hogy mindkettőnknek sikerült néhány szép példányt a halászhalókból kiemelniünk.

Amit én vittem haza, anyám meg is sütötte vacsorára, de nem ízlett annyira, mint máskor, és a szép fogásért szóló dicséret is igen sokáig bántott.

Elestem ugyan, de felkelek.

Százötvenegyedik nap

A NAP

kel: 3 52
nyugszik: 19 31

A HOLD

kel: 19 55
nyugszik: 4 37

Döbbsenten állt a könyvespolc mellett, a hírtől keserű lett szájában a falat.

*előbb a Jókai összes tizenhetedik és tizenkilencedik köteteinek gerinceibe
majd Arany bőrkötésébe hatoltak a golyók*

*Josika Miklóst Berzsenyit Balassi Bálintot Vörösmartyt Csokonait Petőfit
a Pallas és a Tolnai Lexikont teljesen kilyuggatták a lövedékek*

*orosz katonák lövöldöztek így
az egész falat beborító könyvespolcra
puskával
pisztollyal
vaktában
s a végén egyikük egy géppisztolysorozatot is leadott*

*ha a könyvek mögött bújt volna meg a magyar honvéd
biztosan eltalálják*

*a szüleivel Nišben élő Maja adai nagyanyja ezt mindig elmesélte
amikor a könyvespolchoz közelített valaki a Tisza-parti villájukban*

Látok egy repülő könyvet.

Háromszázharmincegyedik nap

A NAP

kel: 7 05
nyugszik: 15 58

A HOLD

kel: 20 22
nyugszik: 10 54

Lapozott egyet.

*medve lennék az ég fia?
hatalmas állat?
szarvas róka farkas hód vagy hattyú ló?
királyi mezőkön járva beszakad a lábam
az ég boltozatába
alászállok a mélybe
egészen le a földre
hol egy földből kifordult fa gödrében
mohos gyökerek között megbújva
pihenek meg kissé végre
de gallytetőm megbontja
vadászok kutyáinak hada
s fejszés emberek
arasnyi dárdanyilakkal törnek rám
kurjantanak hármat aztán négyet
szurkos fenyő mézgájától illatos
füstös házba visznek
fényes posztóba
díszes selyembe ültetnek
megvárják
hogy eltöltsem a rám szabott éjjeleket
majd valahol a távolban
egy erdei tisztáson
az ég és föld közé helyeznek
ott lebegek
s teli torokból is hangtalan hangon
anyámért kiáltozom*

Embernek fia, adj találós mesét és mondj példabeszédet.

Háromszázharmincötödik nap

A NAP

kel: 7 10
nyugszik: 15 56

A HOLD

kel: –
nyugszik: 13 06

Kettőbe hajtotta a takarót.

Csaplár nagyanyáméknál a disznótort azért vártam leginkább, mert olyankor két éjjel is náluk aludhattam, a kuckóban.

Unokatestvérem meg a kemencepadkán.

Már az előző nap délutánján berendezkedtünk, hogy az esti fokhagymatisztítás, borstörés, mák- és diódarálás és még ezer apró dolog után azonnal lefekhessünk.

Virradat előtt akartunk kelni, nagyapának segíteni az udvarra kikészített katlan mihamarabbi alágyújtásában, mert a víznek fornia kellett az üstben, mire apámék és a többiek megérkeztek.

Keresztapám, anyám középső nővérének férje volt a böllér. Ács létére ő ölte le sorra minden évben ilyen idő tájt a disznókat az egész rokonságnak.

A család férfiai, nagyapával együtt, öten voltak, ittak egy-két pohárával a pálinkából, majd kihajtották a disznót az ólból, pillanatok alatt lefogták, s keresztapám már döfte is disznóölő kését a disznó torkába.

Jobban szerettük, amikor még szalmával pörzsöltek, mert nekünk is volt kitüzünk, de keresztapám hamarosan beszerzett egy pörkölőgépet, melyet vékonyra hasogatott fával kellett megrakni, s az oldalán levő hajtókarral lehetett szabályozni a végén kicsapódó lángot.

A tálba szedett vérből nagyanyám öröshagymás zsíron sütött reggelit.

Egész nap kinn voltunk a sürgés-forgásban. Játszottunk, de mindig akadt valami segítenivaló is. Csak délután mentük be a konyhába, ahol az asszonyok már a pecsenyét, hurkát, kolbászt és a kalácsokat sütötték.

A vacsora utáni kártyázást, danolászást azonban én már csak a kuckóból figyeltem – azt sem nagyon sokáig.

Ettek, ittak és vigadtak.

Háromszázharminckilencedik nap

A NAP

kel: 7 15
nyugszik: 15 54

A HOLD

kel: 3 37
nyugszik: 14 40

Felnézett a padláslyukon kitűzött fekete zászlóra.

– Lemék a fődre, tegyetek le a fődre! – mondogatta még nemrég.

Ám, aki született, annak meg is kell halnia.

A jó halottnak már nincsen semmi baja.

Az órát megállítják. A tükröket letakarják. A tüzet eloltják.

A halottat felravatalozzák a tisztaszobában, az asztal helyén.

Nem fekete gyászruhába öltöztetik, mert az a tisztítóhelyen sokáig éget.

A fehér ruhának viszont örülnek az angyalok.

Jó cipőket húznak lábaira, hogy bírja a mennybe ívelő híd töviseit.

Derekát átkötik pántlikával, ha a Paradicsomba jut, tudja hová rakni a virágot, amit szed.

A koporsóba rozmaringot is tesznek.

A ravatalnál meggyújtják a gyertyát, mely éjjel-nappal ég. Elfújni nem szabad.

A lélekváltság harangja még csak a haldoklást, a hírharang már a halált jelentette be.

Kettőt csendített most, merthogy asszony volt.

Pedig egyik szomszéd sem látta feltűnni a kuvikot és huhukolni a környéken:

Halálmadár, halálmadár szállott a ház falára,

Meghal innen, meghal innen valaki nemsokára.

Nem láttak vakondtúrást a ház kapuja előtt.

Sem fehér galambot, sem károkozó hollót átszállni a házon.

Nem kapart nagy gödröt szűkülve a kutya kinn az udvaron.

Nem mondták, hogy elrepedt volna magától pohár sem, benn az asztalon.

Nem ropogtak a bútorok.

Hiába, akiben a halál nyila van, meghal nemsokára.

És végül mindnyájunkat eltakar az anyaföld.

Itt van a bölcsesség.

Pólik József

Háború az emeleten

Pisti bácsi a konyhában ül az asztalnál.

– Hol van a fiad? – kérdezi Margitkától, aki az asztal másik oldalán ül és krumplit pucol.

– Játszik. Fent az emeleten – mondja Margitka.

– És mit játszik? – kérdezi Pisti bácsi.

– Háborúsat.

– Hát azt hogyan kell?

Margitka abbahagyja a pucolást, Pisti bácsira néz.

– Lacikának van egy csomó katonája. Több száz darab. Jóskától kapta. Apránként. Az utolsó adagot pont azelőtt vette neki, hogy... Tudod, olyan kis színes műanyag katonák. Egyiknek kardja van, másiknak puskája, de akad közöttük olyan is, amelyik zászlót tart vagy lándzsát. Aztán ott vannak még a lovas szekerek meg az ágyúk. És persze az erőd is. Hát a Lacika azt csinálja, hogy felállítja a katonákat, meg mindent, azután pedig a szoba másik végéből egyenként lelövöldözi őket. Csúzlival.

– Nem unja? – kérdezi Pisti bácsi.

– Mit? – kérdezi Margitka.

– Hát felállítani azt a rengeteg katonát. Nagyon macerás lehet.

Margitka bólogat.

– Órákig tart, valóban. Nekem nem lenne hozzá türelmem.

– Nekem se – mondja Pisti bácsi.

Elgondolkodva belekortyol a sörébe.

– Tudod mit? Meglesem. Kíváncsi vagyok, hol tart.

Margitka az órára néz a kredenc fölött.

– A felénél.

– Honnan tudod? – kérdezi Pisti bácsi.

– Onnan, hogy két órával ezelőtt én vittem fel az emeletre a koffert. Amiben a katonák vannak. Meg minden más kellék. A koffer kinyitásától számítva körülbelül négy óráig tart a felállítás. Az a baj, hogy nagyon borulékonyak a katonák. Keskeny a talpuk. Meg a szőnyeg is bolyhos. Mondtam neki, hogy tekerje fel, de így szereti.

– Az rohadt sok idő – mondja Pisti bácsi.

– Ez van – mondja Margitka. – A gyerekek már csak ilyenek. Elszöszmötölgetnek. Amíg rakosgatja a katonákat, nem lehet hozzászólni. Próbáltam, de nem hallja,

amit mondok. Ha pedig megsimogatom a fejét, úgy néz rám, mintha nem is tudná, ki vagyok. Annyira elmerül a játékban. Látom a szemén, hogy valahol máshol jár. Nem szeretem rakesztés közben piszkálni. Inkább megvárom, amíg befejezi. Általában nyolc órakor kezd a rakesztést. Eltart délig. Akkor szünetet tart, amíg megebéd. Ebéd után kezdődik mindig a háború. A lövöldözés. De az már nem tart sokáig. Félóra az egész. Aztán még egy óra, mire minden katonát elpakol, vissza a kofferbe.

Pisti bácsi leteszi az üres poharat az asztalra.

– Mi lesz az ebéd, aranyom?

– Rántott csirke – feleli Margitka.

– Szeretem a csirkét – mondja Pisti bácsi. – Nagyon szeretem.

Margitka a hűtőszekrényhez lép, kivesz még egy sört, leteszi Pisti bácsi elé az asztalra.

– Nem akarsz ebéd előtt megfürödni?

– Miért? Talán bűdös vagyok?

– Nem ezt mondtam. Egyébként igen. Elég kellemetlen a szagod.

Pisti bácsi felhúzza a pulóvert az orráig, megszagolja.

– Hát ennek tényleg szaga van. Észre se vettem.

– A körmöd is fekete – mondja Margitka. – És az ing is a nyakad körül. Remélem, nem haragszol rám, amiért őszinte vagyok.

– Nem. Dehogyan – mondja Pisti bácsi. – Nem vagyok túl jó formában, beismerem. Tényleg jólesne egy fürdő.

– Mikor fürödtél utoljára?

– Hát úgy egy hónapja. Amikor otthagytam Saroltát. Azóta nem ültem kádban. Időm se igen volt rá.

– Van hol aludnod?

– Persze, ne butáskodj. Van egy haverom, annál alszom. Elég lepusztult a lakása, de legalább van tető a fejem felett. Nem vagyok hajléktalan.

Margitka vizet tölt a fazékba, meggyújtja a tűzhelyen a gázt. Beleborítja a krumplit a fazékba. Aztán Pisti bácsira néz.

– Van egy ötletem. Megyek, és engedek neked vizet. És amíg megfürdesz, kimosom a ruháidat. Mit szólsz hozzá?

Pisti bácsi felemeli a poharat.

– Csak ha koccinthatok az én húgocskámmal.

– Hát akkor koccintsunk – mondja Margitka, és felemeli a sörösüveget az asztalról.

Pisti bácsi ül a fürdőkádban. A sarokban zörög a mosógép. Belép Margitka. A kezében nadrág, ing, zokni, alsó és egy zöld pulóver.

– Ez a Jóskáé volt. A temetés után nem volt szívem kidobni. Arra gondoltam, hogy amíg megszárad a ruhád, felvehetnéd.

– Kösz – mondja Pisti bácsi. – Ha téged nem zavar, felvehetem.

Margitka a fejét rázza.

– Nem zavar. Sőt. Csak örülök neki, ha nincs ellene kifogásod. Hiszen mégis csak egy halott ruháiról van szó.

– Élő vagy halott, nem számít. Már nem. Néhány évvel ezelőtt talán számított volna, de hát az ember megváltozik. Megváltozik, nem igaz?

– Igen – mondja Margitka és lerakja a ruhákat a szennykosárra. Aztán leül a fürdőkád szélére, szemben Pisti bácsival, és megkavarja kezével a habos vizet.

– Miért rúgott ki Sarolta?

Pisti bácsi Margitkára néz, hosszan, elgondolkodva. Hátrasimítja ázott tincseit a homlokából.

– Nem rúgott ki. Én döntöttem úgy, hogy eljövök.

– És miért döntöttél így?

– Untam, hogy folyton szakál.

Margitka összefonja a karját.

– Megütötted?

Pisti bácsi felül a kádban. Folyik a hab a mellkasáról.

– Nem. Esküszöm, hozzá se értem.

– Én más hallottam – mondja Margitka.

– Mást? És ugyan kitől?

Margitka benyúl a víz alá, kihúzza a dugót.

– Hát, ha tudni akarod, akkor Saroltától. Felhívott. Aznap, amikor elmentél.

– Nem tudom, mit mondott, de egy szavát se hidd el!

Margitka méregeti Pisti bácsit, akinek egyre jobban kilátszik a teste a vízből.

– Azt mondta, hogy a fejére borítottad a gulyáslevest. Így történt? De ne hazudj, mert különben kiteszem a szűrőd!

Pisti bácsi a fülét mossa.

– És azt nem mondta el az én drága Saroltám, hogy mi okom volt rá?

– Azt mondta, hogy ültetek az asztalnál, ebédeltetek volna, és akkor te egyszer csak felálltál, megfogtad a fazekat, a háta mögé léptél, és a fejébe húztad.

– Így történt. Nem tagadom. De, hidd el, jó okom volt rá.

Margitka feláll. Hátat fordít Pisti bácsinak, aki áll a fürdőkádban és dörzsöli a mellkasát a törülközővel.

– Megcsalt? – kérdezi Margitka.

– Igen, ha tudni akarod – feleli Pisti bácsi.

– Honnan tudod?

– Ő maga mondta. Elmondta. Húszévi házasság után bevallotta, hogy hűtlen volt hozzám. Nagyon ideges lettem.

Pisti bácsi kilép a fürdőkádból.

– Kivel csalt meg? – kérdezi Margitka.

– Erről nem akarok beszélni – mondja Pisti bácsi.

– És miért nem? – kérdezi Margitka.

Pisti bácsi felhúzza az alsónadrágot.

– Fájdalmat okoznék.

Margitka megfordul, Pisti bácsi szemébe néz.

– Nekem?

– Igen, neked – mondja Pisti bácsi.

– Nem értem, mi közöm lehet ehhez az ügyhöz.

– Hidd el, van.

– Jó, ebben az esetben viszont tudni akarok mindent – mondja Margitka.
Pisti bácsi begombolja az inget.
– Jóskaival csalt meg Sarolta.
Margitka arca elszürkül, megremeg a szája. A tenyerét a párás csempére nyomja.
– Az én Jóskaéval?
– Igen – mondja Pisti bácsi. – A te Jóskaéval. Ha Jóska még élne, nem mondtam volna el neked. De most már végül is mindegy. Mindenki hibázhat.
Pisti bácsi felhúzza a nadrágot.
– Kíváncsi vagy a részletekre? Sarolta mindent elmesélt. Mindent. Hol, mikor, hányszor. És miért.
Margitka hallgat.
Aztán az ingre mutat.
– Vedd le, vegyél le mindent. Nem akarom, hogy rajtad legyenek ezek a ruhák.
Pisti bácsi megvonja a vállát.
– Nekem mindegy. De akkor meg kell várnom, amíg az enyém megszárad.
– Nesze, itt van a fürdőköpenyem.
– De hát ez rózsaszín!
– Nem mindegy? Nem az utcán kell parádéznod benne.

Ülnek az asztalnál, ebédelnek.
Lacika szótlánul kanalazza a levest, nem néz a vendégre.
– Megismersz? – kérdezi Pisti bácsi.
Lacika Pisti bácsira néz.
– Én vagyok a keresztapád. Tudom, hogy régen találkoztunk, tudom, hogy gyakrabban is találkozhatnánk, de hát ilyen az élet. Az én életem legalábbis. Nagyon sajnálom. Hidd el, őszintén mondom.
Lacika hallgat.
Pisti bácsi megsimogatja a fejét.
– Hoztam neked valamit.
Lacika szeme felcsillan.
– Hallottam édesanyádtól, hogy szeretsz háborúsat játszani. Nagyon helyes. Az élet – háború. Igaz, többnyire nem katonák között dül, hanem nők és férfiak között – de hát ez végül is mindegy. Valahol el kell kezdeni. Úgy értem, meg kell szokni, hogy ilyen. Mármint az élet.
– Mit hoztál? – kérdezi Lacika, és már ott áll Pisti bácsi előtt, aki lenyúl a szék mellett álló szatyorhoz. Eltűnik benne a keze.
– Mindjárt meglátod. Tessék, íme, itt van.
Egy rugós műanyag pisztoly fekszik a tenyerén.
– Ezzel lőni is lehet – mondja Pisti bácsi. – Látod? Itt kell felhúzni. Tehetsz bele gyufaszálat, papírgalacsint. Aztán meghúzod a ravaszt, és már röpül is. Jó, mi?
– Kipróbálhatom? – kérdezi Lacika boldogan, és már fut is a pisztollyal az emeletre.
Pisti bácsi Margitkára néz.
– Jobb, mint a csúzli, nem igaz?

- Nem tudom - mondja Margitka. - Nem értek hozzá.
- Én igen - mondja Pisti bácsi. - Amikor megtaláltam abban a...

Nem folytatja. Elhallgat. De nem is kell, mert Margitka tudja, mit akart mondani a bátyja: „abban a kukában”.

Milyen szörnyű, gondolja Margitka, míg tört krumplit és sült csirkét rak a tányérjába: a bátyám. Hogy jutott ideig? Pedig egyetemet végzett. Művelt ember. Az a nő az oka. Tönkretette. Már lakása sincs. Hajléktalan. Kint alszik az utcán, valamelyik padon, talán a pályaudvaron. És kukázik.

Aztán Margitka Jóskára gondol. A férjére, aki elvitte őt Velencébe, és ott kérte meg a kezét egy gondolában. Nagy dolog volt ez akkor. Az átkosban. Hát hogy volt képe megtenni? Nem kapott meg tőlem mindent? Megáll az ész.

Ülnek az asztalnál, némán esznek.

Lábdobogás, puffogás, vinnyogásszerű hangok. Odafent az emeleten dúl a háború. Most kezdődött. És még eltart egy ideig, az hétszentség.

Utassy József

[Huszonkét éve él]

*Huszonkét éve él, s a sercegő örömtől
minden verse egy-egy papírra hullt örömkönnny.*

*Körtáncot lejtenek előtte már az évek.
Szegény fiú csak ír, ír: minden költemény lett.*

*Ellene már nem indul vonat az állomásról,
estefelé a bakter sörözni csalja Szárszón.*

*Kívül ágaskodnak gondok, ellentétek –
az édesanyja sír, apjából fénykép lett.*

*Egyetemista még. Az úrhajósról verset
dűnnyög hazafelé: gyalog a sínek mellett.*

A vers – minden bizonnyal – a *Forrás* számára rejtőzködött ily alaposan, hiszen a rajzokat tartalmazó *Vázlatok* című füzet sokszor volt a kezemben.

22 éves, tehát 1963-ban írta a verset.

Az előző években, gimnazista korában írt szárnypróbálgatásait egy nagy elhatározással elégette; ez a vers a számon tartott indulás kezdőversei közé tartozik.

Látjuk, érezzük benne az elhivatottságot, a sorsközösség vállalását nagy elődökkel, a világháborús árvaság életre szóló tragédiáját, a közeleti költői szerepvállalást, amik súlypontjai lesznek kiteljesedő költészetének.

A központozásnak már itt is kiemelő, összpontosító ereje van. Nyelvünk e csodáját később tökélyre viszi.

(Utassyné Horváth Erzsébet)

Kiss Benedek

Utassy József, a puttonyos

Vannak párhuzamosan futó utak és életpályák. Ilyen párhuzamos sors volt a miénk Utassyval.

Szinte predesztinálva volt barátságunk, attól a pillanattól kezdve, hogy megismertük egymást. Az Eötvös-egyetemen történt, másodéves korunkban egy tanzéki összejövetelen. Egy csoportba jártunk ugyanis magyar–népművelés szakon. Dzsó egy évvel előbb kezdett, mint én, de az első év után ki kellett hagynia egy évet, mert egy közutálatnak örvendő tanártól nem kapott aláírást.

A csillagok állása is hasonló volt születésünkkor. Én március 19-én születtem 43-ban, ő két évvel korábban, március 23-án. Ráadásul március 19-én van József-nap, 21-én pedig Benedek. Őt hadiözvegy édesanyja nevelte föl, akit Kiss Margitnak hívtak, engem hadiárva édesanyám. Mindketten ún. „seft-asszonyok” voltak a nehéz időkben. Neki mostohaapja volt suszter, nekem nevelő nagyapám. És mindketten szerettük a bort, a lányokat, és szerettünk énekelni (gyönyörű hangja volt), s mindketten rengeteg népdalt tudtunk. Második évfolyamunk végén együtt raktak ki bennünket az Eötvös-kollégiumból, s egy szobába kerülünk a befogadó Ráday úti kollégiumban. (Igaz, ebben a „kirakásban” osztoztunk a Kilencek több tagjával, Oláh Jánossal, Győri Lászlóval, Péntek Imrével is.) Mindketten verset írtunk, s nagyjából egyszerre kezdtek közölni bennünket a vezető irodalmi lapok. Éjszakánként írtunk, hol egyikünk, hol másikunk maradt ébren az íróasztal mellett. Másnap aztán megbeszéltük szüleményeinket, keményen megbíráltuk, sokszor javításokat, változtatásokat ajánlottunk, s ezt mindketten meg is fogadtuk. (Ez így maradt felnőtt költő korunkban is.)

Az egyetem befejezése után ugyanabban a szakmunkásképző intézetben lettünk nevelőtanárok. Zsókával, feleségével egy csoportban voltunk az egyetemen, s én bábáskodtam később házasságkötésüknél. Én már korábban megnősültem, ő volt a házassági tanúm, mégpedig olyan formán, hogy én az ő fekete öltönyében voltam, ő az én kék öltönyömben.

(Egyébként is szívesen hordtuk egymás ruháit.) A nevelőtanároskodás pár éve után mindketten „szabadúszók” lettünk (irodalmi munkakörökbe sehova sem kellettünk), ezért anyagi okok miatt is, együtt vágunk neki ösztöndíjjal Bulgáriának, nyelvet tanulni és kortárs költőkkel megismerkedni (később társult hozzánk Rózsa Endre is). Közben megjelent antológiánk, az *Elérhetetlen föld*, amit már sokan vártak, mert a hatalom ellenkezése miatt nagyon nehezen jutottunk

szóhoz, s erről sokan tudtak. Lényegében a Koczkás Sándor vezette Alkotókörből nőtt ki, ahova sok írópalánta járt, de végül kocsmákban, a kollégiumban szerkesztve, mi kilencen maradtunk szerzők, egymás anyagait magunk rostálva. Ezután hamarosan saját első köteteink is megjelentek, s ha sok lábon keresztül bukdácsolva is, pályára kerültünk.

Utassyval, miután Zsókéval és a kis Jóskával ők is lakáshoz jutottak az Ond vezér útján (Örkény István járta ki Aczél elvtársnál), gyakran látogattuk egymást, hetente többször is, egyszer én mentem, másszor ő jött. Nagyon szerette a társaságot, s különös képessége volt, hogy mindjárt központba is kerüljön. Jó humorérzéke, közvetlen egyszerűsége, szikrázó élcei és szóviccei sok barátot szereztek neki. Családirag is sokat jártunk egymáshoz, kezdetben Kátival, majd egyre inkább Rózsa Bandiékkel is, akik a közelükben laktak.

Csodáltam munkaerkölcsét, fegyelmét, szigorúságát, amit azok, akik felületesen ismerték, talán el sem tudtak képzelni. Egész élete a vers és a versért volt, ez mindennél fontosabb volt számára. Ahogy a kollégiumban, otthon is hajnalokig dolgozott, egy versszakon, egy soron, de akár egy szón is órákon át tépelődött. Amíg nem lett „kerek” az írás, nem csak dolgozott, de gyötrődött. Átütő erejű kötete, a *Csillagok árvója* óta – amiért a kritikától kapott hideget-meleget – arra törekedett, hogy lehetőleg folyamatosan dolgozni tudjon. Mindene volt a Vers. Nagy része volt ennek abban – a hatalom általi állandó zaklatás mellett –, hogy hamar megbetegedett, idegei többször is felmondták a szolgálatot. József Attilától nemcsak azt jegyezte meg, amit sok más költő is, hogy „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass – a mindenséggel mérd magad*” (mert legtöbbször csak eddig jutnak el), hanem szigorú erkölcsénél fogva halálosan komolyan vette a továbbiakat is: „*Sziszegve se szolgálók aljas, nyomorító hatalmakat.*” Tréningezett is vele kedvére a terror!

Kópés humorára, apadhatatlan jókedvére és viccre kész kujonságára példaként hadd mondjak el egy jellemző történetet: Még az egyetemi évek elején egy verselő barátjával fogadott, hogy amire mindönk vágyott, sőt versengett, megjelenjen egy országos fórumon, ő pár hónapon belül megjelenik az *Új Írásban*. Az *Új Írásnak* ez idő tájt volt egy Farkas László által működtetett rovata a folyóirat utolsó oldalán, ahol elszórnyesztő példaként idéztek a beküldött versekből. Dzsó erre alapozott. Több rettenetes rímes verselményt is „létrehozott”, s ezeket küldte el az *Új Írásnak*. Farkas Laci rá is harapott, és több részletet is kimazsolázott belőle. Az egyik híressé vált versszak: „*Nekünk utat Kelet mutat, ezért ugat ránk a Nyugat*”. Egy szerelmes versnek csak az első sorára emlékszem: „*Ágnes! Szívem elektromágnes!*” Dzsó boldog volt – megnyerte a fogadást.

Aztán hadd mondjak el két közös történetet: A Szigligeti Alkotóházat hamar felfedeztük, s akkor még megfizethető volt. Általában együtt mentünk, vagy magunkban, vagy később a családdal. Sok jó ember összejött ott általában. Az Alkotóháznak abban az időben még volt csónakja a Balatonon, a népszerű strandon. Egy alkalommal Dzsóval bementünk a tó közepéig, gyönyörű napsütés volt. Egyikünk se tudott jól úszni. Ezzel együtt azt játszottuk (hadd teljen az idő), hogy egyikünk evezett, a másik meg a csónakkikötő láncon a vízben húzatta magát. Ebből majdnem tragédia lett. Az egyik váltásnál ugyanis, amikor én kerültem

vízbe, olyan szerencsétlenül csobbantam bele, hogy kicsúszott kezemből a lánca. Hirtelen merülni kezdtem. Szemem nyitva volt, s olyan selymes kéket-zöldet még sosem láttam, ahogy fejem fölött láttam a víz és a napsugarak ragyogását. Pár pillanat alatt történhetett, mert magamhoz tértem, és karjaimat egy nagy öleléssel széttártam. Benne volt a lecsorgó lánca! Fölkapaszkodtam, Dzsó meg rémülten állt a csónakban. Ekkor tört ki rajtam is a pánik. Azonnal kieveztünk, s többet nem kísértettük Istent. Pedig micsoda játék volt!

Mikor Szent György-hegyen szőlősgazda lettem, s a préházikó is lakhatóvá vált, Dzsó nagyon szívesen jött hozzánk, egyedül is, Zsókéval is. Sőt, egyszer anyósát is elhozta. Volt úgy is, hogy segített a munkában, de legszívesebben a diófa alatt ücsörögtünk, persze borospohár mellett. Már idősebb korában egyszer szüretünkön is részt vettek. Reggel, a szüret kezdetekor, szétosztottuk a munkát, bár általában mindenre megvolt az ember. Mint rendesen, voltunk vagy húszan. Három puttonyunk volt, kettő normális méret és egy feles a gyerekek számára. Dzsó azt nézte ki magának, s azt mondta, inkább puttonyozik, mint szed. Megindult a munka az aljban, lementek a puttonyosok is, majd kezdték fölhordani a szőlőt. A két nagy puttony megjött, de hol a harmadik? Egy idő után Józsi is fölcammogott a szőlővel, a feles puttonnyal. – De bő termés van – mondta –, erre inni kell. Letelepedett a padra, maga mellé vett egy boroskancsót, s míg a szüret be nem fejeződött, el nem lehetett onnan paterolni.

Nagy volt a jókedv, Dzsó mondta a poénokat, de az üres puttonyt végig nem lehetett róla leszedni. Fél év múlva megjelent egy verse a szüretről, s a refrénje az volt: „Mert én vagyok a puttonyos, mert én vagyok a puttonyos!”

– Így éltük világunkat (néha), hajdan, öregedőben is.

És meg is öregedtünk, a szőlőt meg a sok ráfizetés miatt ki kellett vágni. Csak a préház meg a gyümölcsös maradt. Halála előtt Dzsó oda kívánczolt, s készültünk is rá, hogy nyáron, augusztusban jönnek, és még egyszer jól kibeszélgetjük magunkat. De ennyi haladékot már nem kaptunk az Úrtól, sőt, temetésére sem tudtam lejutni. De bármilyen távol is kerültünk egymástól, én mindig (és gyakran) úgy látom, hogy ül a diófa alatt, hátán a puttonnyal, s huncut mosollyal szórakoztatja a vendégsereget.

Buda Ferenc

a gyerekek

*a gyerekek
szeme csillagot ereget
piros zöld fehér sugarat
fogatnak veled madarat
sólymot pacsirtát verebet
egy röpke pillanat alatt
szétfújják bánataidat*

*a gyerekek a gyerekek
puhítanak páncéliüveget
kősziklát betont tömbvasat
hangjuktól friss hajnal hasad
arcod földerül kisimul
elméd is megvilágosul*

*a gyerekek a gyerekek
röppenő futkosó seregek
komorló mélységek felett
mosolyból bővölnek fény-hidat
felragyogtatják napodat*

*a gyerekek az unokák
döccenő vad kátyúkon át
cipelnek árkon-bokron át
tükrös vizeken réteken
zörgő aszályos éveken
velük a léted végtelen*

*a gyerekek a gyerekek
kérdésre ők a felelet
s életre szóló feladat
mindig és mindenek felett*

*telirajzolják faladat
kietlen üregeidet
kitöltik belső teredet*

éltetik öreg szívedet

Elejt fölemel

*Hintáztat tenyerén a hit
fent és lent között billeget
elejt mellém fog fölemel
fény után nyúlnék félvokon
de árnyak vívódnak velem
s a csenden át hallom belül
lassuló érverésemet
hisz vénülvén már jól tudom
hogy buboréknyi életem
két-három röpke pillanat
és látom: előkanyarul
komor fák szögletes kövek
közül a szép híves patak
tenyerén hintáztat a hit
mellém fog elejt fölemel
elejt mellém fog fölemel*

Ayhan Gökhan

Felnőtt gyerekversek

Apukám

*Az apukám elment, ezt a nagymamám mondta nekem.
Az apukám meghalt, ezt a nagypapám mondta nekem.
Szerintem az a legfontosabb, hogy nincs itt.
Ha valaki nincs mellettem,
ha nincs velem,
ha nincs ott a születésnapomon,
ha nem olvas este mesét az ágyam mellett,
ha nem kísér el az iskolába, az olyan, mintha elment volna.
Ha valaki nincs mellettem,
ha nincs velem,
ha nincs ott a születésnapomon,
ha nem olvas este mesét az ágyam mellett,
ha nem kísér el az iskolába, az olyan, mintha meghalt volna.*

Apa üt

*Apa üt, de nem a földön megpattant labdára
a tenispályán.
Apa üt, de nem a süteménye körül
repdeső légyre.
Apa üt, de nem a sötétben a szobámban
ijesztgető kísértetre.
Azt mondják, én apára ütöttem, de nem igaz, mert
apa ütött énrám.*

December 6.

*Mióta apukám elköltözött,
nem jön hozzám a Mikulás.*

Családon belül

*Családon belüli erőszak, olvasom
a fekete-fehér újságban, s szerintem téves
az elnevezés, nem ennyire fekete vagy fehér. Apukám
mindig családon kívül üt rám, a pofont
nem látja anyukám, de még az
öcsém sem. A verés
egy magányos tevékenység, mint a futás, vagy
a szemét kidobása a kukába. Apa
a pofonokat is felosztja, egyszerre két
tenyérrel ütni olyan jól nem tud, bal és jobb
tenyérre kell osztani őket, mint a szeretet
sem fér el az emberekben egymás mellett, amikor a
harag van soron.*

Anyukám sír

*Anyukám szeme piros,
belefújta a szél. Nagyon.*

*Anyukám szeme piros,
allergiás a virágra. Nagyon.*

*Anyukám szeme piros,
elfáradt. Nagyon.*

*Anyukám szeme piros,
sírt. Nagyon.*

*Anyukám sírt,
megverte az apukám. Nagyon.*

Halálfélelem

Hogy hívnak?

Emese.

Leírod?

EMESE.

Játszunk?

Játsszunk!

EMES.

EME.

EM.

Ne rádiózd tovább!

Miért?

Mert meghalok!

Móser Zoltán

Morzsák aranyból, ezüstből

„Sok morzsa dombbá, domb hegygé leszen...”

Vörösmarty Mihály

A karácsonyi morzsa mint a karácsonyi vacsora és asztal tartozéka, jelentős szerepet kapott bizonyos mágikus eljárásokban. Egykor valamennyi faluban megőrizték és nagy becsben tartották. Volt, ahol étkezés előtt mindenki félretett egy szeletet vagy egy morzsát a maga ételéből, máshol pedig a végén gyűjtötték össze a maradékot. Amelyik családban már nem hisznek a karácsonyi morzsa gyógyító erejében, ott sem dobják a szemétkébe, hanem elégetik. Vecseklőn ezt úgy magyarázzák, hogy a papírba csomagolt morzsát azért kell a tűzbe dobni, hogy lángja az ég felé szálljon.

Ennyit kell röviden tudni a mitikus erejű karácsonyi szokások egyikéről, de ugye vannak hétköznapiak is, amikor az étkezés után az asztalunkon maradt morzsát összegyűjtjük és kidobjuk. De mit csináljon az ember, ha arany- vagy ezüstmorzsákat talál az asztalán? Ezeket persze, hogy összegyűjti, de nem dobja ki. Mert vétek lenne. Itt most a kedves Olvasónak azokat a morzsákat mutatom be, amelyeket nem dobtam ki, hisz értékes adatok és feljegyzések. Talán több ember szívét is megdobogtatják. Mert én így jártam, amikor véletlenül elem hullottak.

1.

Idősebb Pieter Brueghel *Gyermekjátékok* (1559–60) című képén közel nyolcvan gyermekjáték látható. Ezzel bepillantást enged számunkra a középkori játékok birodalmába, s egyúttal abba a korba, melyben „a játék, a tánc, a muzsika palotától a kunyhóig boldog népek nyelve” volt. Mind a gyermekek, mind a felnőttek lételeme volt a játék. Mint a legfontosabb összetartó erő, hozzátartozott a mindennapokhoz. Ezért a játékból a felnőttek is aktívan kivették részüket.

Lóval, lovaglással, lovacsázással kapcsolatosan még jó néhány jelenetet találhatunk a képen: kerítésen, hordón, vesszőparipán lovagló fiúkat, lovascsatát, és egy „hosszú ló” nevezetű játékot. Ezek még 40-50 évvel ezelőtt ismertek voltak nálunk is.

A kerítésen, vesszőparipán lovaglás évszázadok óta kedvenc szórakozás a gyermekek számára. Különösen a magyar gyermek számára, akinek elei kitűnő lovasok voltak.

A magyarság egész története a lóval való szoros kötődést és kapcsolatot mutatja. „Anonymus a XII. században bizonyos büszkeséggel írja, hogy a magyarok és gyermekeik lovaglás és ijazás dolgában fölülműlják a többi nemzet fiait.”¹

Talán ebből érthető, hogy az ún. höcögtető, lovagoltató mondókákkal² szórakoztatták a felnőttek a beszélni nem tudó kisgyerekeket:

*Hopp, hopp, katona,
Lovagol a kisbaba,
Ketten ülünk a lóra,
Hárman meg a csikóra.
Gyí, te szürke paripa,
Huszár lesz a kisbaba,
Mefogja a nagytata,
Hogy le ne essen róla. (Bihar)³*

A mondóka közben a felnőtt a térdén höcögte, vagy a hátán, nyakában lovagoltatta a gyermeket. Majd 3-4 évesen már a maga által készített paripán lovagolhatott. „Akkor még nem voltak olyan lovak, mint most, falovak, hanem sámlira ráültek. Oszt akkor emelgették az elejét, a gyerek, oszt akkor: »Gyí, te, gyí, te, szürke, gyí te fakó!« Még volt neki egy kis ostor is, madzag kötve botra. Oszt akkor ütte is, hogy jobban menjen! Hát addig-addig, csak-csak haladott vele, oszt annak örült az a kisfiú!”⁴

„A népszokások tanulmányozása során gyakori jelenség, hogy míg virágkorában valamely szokást a felnőttek gyakorolnak, a szokás megszűnésének időszakában ez a kamaszokra, később a gyermekekre száll át – írja Békefi Antal. – Így van ez a karácsonyi köszöntők, regélés, betlehemezés, s a többi népszokás esetében is.

Valószínűleg e jelenséggel találkozunk a lovagoltatók vizsgálatánál is. Ma már a lovaglás a legtöbb esetben sportként jelentkezik, a korábbi századokban a katonasors kötötte a huszárt lovához, s a hajcsár is a nyerges lóról hajtotta a többi lovat, amikor a kocsizás jelentette az egyetlen utazási lehetőséget. Így volt ez a lóval való hajóvontatás esetében is.

Ennek a lóháton való utazásnak emlékét őrzi a ma már a gyermekjátékok rendjébe átkerült számos lovagoltató játék. Ezt rendszerint a szülő, vagy más idősebb ismerős, rokon játssza a kisgyermekkel úgy, hogy azt – a ló ringó mozgását utánzó – lábfejére vagy térdére ülteti. A gyermek két kezét megfogva, szembefordítja magával lovagoltatás közben.”⁵ Békefi Antal könyvében közöl is több tucat lovagoltatót. Ezek általánosan ismertek, ám egyre mégis felfigyeltem.

*Szelek szárnyán járok,
édes lovam Ráró!*

1 Zolnay László: *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán*. Bp., 1975. 234.

2 Békefi Antal: *Munkaritus, munkarigmus, munkadal* című kétkötetes munkája (Bp., 2007), I/B. kötetében, a 728–739. oldalon számos lovagoltató található.

3 Faragó József – Fábian Imre: *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest, 1982. 93.

4 Hintalan László – Lázár Katalin: *Gyermekjátékok*. Szentendre, 1980. 50.

5 Békefi Antal: i. m. 728.

*Előtted van az út,
ne vágd a sarkantyút!
Csak előre sebesebben!
A világból vigy ki engem!*

(Seprűre ülve énekelték a gyermekek.)⁶

Mi volt benne különös, miért figyeltem fel? Mert valahonnan ismerős volt. Néhány nap múlva eszembe is jutott az egyik kedvenc versem Utassy Józseftől, amelyet közel húsz éve elemeztem, de akkor nem jutott eszembe, hogy ennek ihletője a höccögtető lehetett. Vajon most mit szólna a mindig keményszavú és vitatkozó költő, ha ezt megmutatnám neki? A seprű tetszene neki, vagy nagyon nem? Válasz sajnos nincs, mert már nincs köztünk Utassy József, ezért az Olvasóra bízom ennek az eldöntését.

Rege, rege, Ráró!

*Menekülő ménem,
homlokcsillagfényem,
 eget-földet járó,
 taplótűzpatás ló:
 megriadt reményem,
 ó, gyönyörű Ráró!*

*Négy égtáj szele zúg.
Ringasson bár tenger,
 rengessen tevepúp:
 amerre jár ember
 célt játszik minden út,
 célt játszik minden út.*

*Ménem! Tűzpattintó!
Mögötted nincs hintó,
 nincs visszaút, rézsút,
 szürke fény, egérút –
 csillag iránt, nap iránt
 utunk ha van: félút.*

*Vágtass velem, váglass,
 halhatatlan háttas,
 lírák, telivérem,
 szárnyas-szép reményem,
 keselyűnek kesely,
 prométheuszi pej!*

⁶ Salomvár, Zala m., Vizi Jánosné Szekér Erzsébet, szül. 1900. Gyűjt. Sisak, 1973.

2.

Csíkkarcfalva kapcsán Pál-Antal Sándornak a 2001-ben megjelent falumono-gráfiájában olvashatunk arról, hogy az 1790-es átépítéskor a templom északi falában egy nagyon magas homlokú, több mint 250 cm magas személy csontváza került elő. A halott két patkót tartott a kezében. Ezeket bizonyára a néphit szokásának megfelelően rakták a halott kezébe.

A magyar népi hitvilág mágikus tárgya a patkó. Ebben szerepe lehet annak a ténynek is, hogy vasból készült. Általánosan elterjedt hit szerint szerencsét hoz, különösen a talált patkó. *„Az állatokat a patkó a rontástól védte: a szatmáriak a sertésvályúba tették, a nógrádi palócok rászegezték a vályúra. A felravatalozott halottra helyezett vastárgyak között gyakran előfordult a patkó – olvasható a Magyar Néprajzi Lexikonban. A vastárgy (leggyakrabban sarló vagy patkó, de sok helyen kés, fejsze, ásó, kapa) halott testére helyezése általánosan elterjedt volt az egész nyelvterületen. Ezt a régészeti leletek tanúsága szerint gyakran el is temették a halottal. A szokás Európa sok helyén ismert, és valószínűleg igen régi gyökerű, de értelme nem világos, bár sokféle magyarázat fűződik hozzá. Legvalószínűbb, hogy elsősorban a halott visszajárását megakadályozó szerepe volt.”*

Hogy itt mi lehetett a szerepe, szintén homályos. S azt sem tudni, hogy miért s mikor helyezték el a falba. Egy hasonló esetet ismerünk Marosvásárhelyről is: az 1791-es renováláskor a vártemplomban is találtak egy álló csontvázat. A falba helyezés szerepe nem lehetett más, mint a várakban és egyéb épületekben találtaké: minden ellenségtől való megszabadítás, távoltartás, véli a monográfus.

Itt kell szólnunk az emberáldozatot helyettesítő árnyékról, annak egyik legendájáról. Pürkerecen, a hétfalusi csángók között gyűjtve, 1986. május 12-én Kőnczei Csilla a következő, igen érdekes beszélgetést rögzítette a 75 éves özvegy Sipos Samuné Orbán Ilonával. Nagypjával, Kajcsa Mihállyal történt 1883-ban:

„Ezernyolcszáznyolcvanháromba újították meg a izéket, a templomokat. Nagypám nuótáriu vuót, s kiment, hogy ellenőrizte a izét, a munkálatokat. S azt mondják, hogy az olasz pallér tartotta szuóval addig, míg neki az árnyékát biéfalaszták. Na hát, ugye ez csak olyan legenda Mer’ alig hogy osztán onnén elment, hazament, s mondta a nagyanyámnak, a feleséginek, hogy üő olyan rsszul érzi magát, hogy körösztbe vetette magát az ágyon, s meghalt. Na s akkor ugye ezt tartották hogy be van falazva az árnyéka... Mer addig állandóan suvadott le az a fal. S akkor osztán megmaradt többé nem suvatt.”

Miről szól ez a legenda? Talán utolsó emléke az emberáldozatot helyettesítő azon tettnek, amikor az árnyék képviseli a testet, de az áldozat (itt) akkor is az ember. *„Az emberhez elválaszthatatlanul hozzá tartozó árnyék például tökéletes helyettesítője lehetett egy személynek – írja Tánczos Vilmos –, ezért az építőáldozatokban elégséges volt az árnyék befalazása is, ami voltaképpen annak a tárgynak a beépítését jelentette, amivel az árnyékot megmérték. Ez az áldozati forma az egész Balkánon elterjedt volt. A románok azt tartották, hogy akinek árnyékát szimbolikusan befalazták, az hamarosan meghal.”⁷*

⁷ Tánczos Vilmos: *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, 2006, 255.

Tánczos Vilmos írja, hogy a rituális emberáldozatoknak minden kultúrában, ahol erre sor kerül, metafizikai alapjuk van.⁸ A jelentések, amint előbb láttuk, összetettek, de az áldozati cselekmények mindig a közösség boldogulását szolgálják. G. Durand az emberáldozatok általános funkciójaként *a kozmikus időbe való integrálódást* nevezi meg: az ember általuk részt vesz a kozmikus teremtés és rombolás ciklusában. Ezek az áldozatok alapvetően nem tisztító jellegűek.

Az emberáldozatok mindenekelőtt az agrárcivilizációkra jellemzőek, és rendszerint összefüggnek *a föld termékenységének mágikus úton való serkentésével*. Az etnológiai irodalomban az egyik legismertebb emberáldozat a kukoricatermesztéssel kapcsolatos mexikói azték rítus, amelynek során a kukorica fejlődési szakaszainak megfelelően lányokat, illetve nőket áldoztak fel a kukorica istennőinek.”

Vjacseszlav Ivanov, az 1929-ben született, elismert orosz tudós írja az egyik tanulmányában, hogy *„kezetektől fogva azonos a fa és a feláldozott leány vagy később az áldozat funkciójában behelyettesített áldozati állat. (...) Az őskorban az építőáldozat tárgya ember volt, számos népnél – többek között az őskori keleti és délszlávoknál is – fiatal leány. Ioannesz Malalasz (497–578) bizánci történetíró tudósít róla, hogy Nagy Sándor, amikor megalapította Alexandria városát, feláldozott egy Macedónia nevű leányt; Augustus császár Ancyra alapításakor pedig egy Gregoria nevű leányt; amikor Tiberius császár nagy színházat épített Antiochiában, Antigonét áldozták fel; Traianus, amikor egy földrengés után helyreállította Antiochiát, egy Kalliopé nevű, szép antiochiai leányt áldozott fel.”⁹*

Ide vezet, eddig a *Kőműves Kelemen* és *Manole mester* balladája, a balladában megfogalmazott tragédia, a nőáldozat, hogy megállítsák a vár omlását, romlását. Mivel ez a motívum és ballada számos népnél megtalálható, hisz ennek őse a folkloristák szerint egy újjörög ballada. Tegyük hozzá, hogy a *„keresztény egyház nem utasította el teljesen ezt a szokást, csupán azt követelte, hogy ember helyett háziállatot áldozzanak fel”* – írja Zelenyin *A fatotem az európai népek szokásaiban* című munkájában.

8 Tánczos Vilmos: *Emberáldozatok*. i. m. 253.

9 Vjacseszlav Ivanov: *A ló és a fa*. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp., 1984. 188–189.

Hogy mit jelent ezen a képen a lófej, amelyet Tallinnban, a szabadtéri néprajzi múzeumban fényképeztem, sokáig rejtély volt. Ebben is Vjacseszlav Ivanov fent idézett tanulmánya adta meg számomra a magyarázatot.

„Már az ókorban számos olyan indoeurópai népnél, amelynél különösen jelentős volt a lókultusz, láthatjuk, hogy az emberáldozatot kiszorította a háziállatok (a ló) feláldozása – írja. – Novgorodban és több más helyen, ahol a keleti szlávok megtelepedtek, régészeti és nyelvi emlékek utalnak régi lovas építőáldozatra. Az áldozati szertartás alkalmával levágták a ló fejét, s a lófej megkülönböztetett rituális szerepe kimutatható azokban a szláv (novgorodi) szokásokban és rítusokban, amikor a ház alapjainak lerakásakor lovat áldoztak, kimutatható a háztető egyes szimbólumaiban és e szimbólumok nevében is (konyok – a kony ,ló’ szóból, a. m. ,tetőoromdész’ a háztetőn). Rendkívül érdekes, mennyire régies a hengest és a horsa elnevezés, amely egészen a XIX. századig fennmaradt Schleswig-Holsteinben a falusi házak tetején látható oromdész nevéként. A fából faragott oromdésznek ez a két neve azonos a két fejedelmi testvér, Hengest és Horsa nevével; a hagyomány szerint ők vezették az angolszász seregeket Britannia ellen. A két testvér motívuma a kettős fejedelemség intézményében leli magyarázatát, ez viszont az ikerkultuszára utal. Az indoeurópai néptörzseknél az ikerkultusz szorosan összefonódott a lókultusszal. A lófejes oromdészek rituális jelentőségűek voltak mind a germán, mind a balti hagyományokban.”¹⁰

Vajon ennek a hagyománynak valami köze lehet-e a párja nincs sárvásári temető különös lófejes fejfáihoz?

¹⁰ Vjacseszlav Ivanov: i. m. 189.

3.

...Fa szülte virágját,
Virágja szülte Szent Annát,
Szent Anna szülte Szűz Máriát.
Szűz Mária szülte szent Fiát,
Szent Fiad! távoztasson el a nyavalákokat
Hogy mög ne akadhasson se húsába,
Se csontyába,
Semmiféle tetemeibe mög ne akadhasson.
Damion! (Dami[l]on)
Mégis mondom Damion
Kötve legyen boszorkány száz számár szőrëve'
Hatvan leán hajává'
Boldogasszon igéivé'
Úgy ne árthasson, mint Krisztus Urunk, ámen.

Ezt a tiltó jellegű, rontást megkötő, öntő imádságot – amelynek a második fele olvasható itt –, 1971-ben gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna a 91 éves Berkes Józsefné Golovics Eteltől, aki nagymamájától, a szentpáli mester leányától, Hájdon Verontól tanulta. Így ez az adat közel 200 éves, de jóval messzebbre vezet. E ritka és becses imádság nem véletlenül került a *Hegyét hágék, lőtőt lépék* című híres gyűjteményes kötet élére. Ezt a szöveget én már a gyűjtéssel egy időben megismerhettem, hallhattam felvétélről a MTA dísztermében lezajlott vitán is. Akkor is felfigyeltem arra a megszólított, ártó személyre, akit *Damion*nak nevezett az imádság. A jegyzetből tudjuk, hogy a nyelvész Pais Dezső szerint Damion-Dami(l)on feltehetően Daimonion-Démon torzulása ez a szó, pontosan ez a név. De miféle, kiféle ez a Damion?

Azóta bizony eltelt elég sok év, amikor Hamvas Bélának az őskori emberiség szellemi hagyományát tárgyaló, *Scientia Sacra* című könyvében ráakadtam a névre, de talán a helyes magyarázatra is. A *Hét bölcs* 3. részében, ahol a hetes számról fejti ki nézeteit az író, szól a daimonról is, aki a sors őre!

Azt írja, hogy az emberi képességek és a bolygók között levő összefüggés alapja a hetes szám. Az ember elementáris lényének titkát rejti „a Kabbala hét gyertyája, a hétszeres út, amit az ember megtett, amíg nehéz anyaggá vált, s amit meg kell tennie, ha eredetéhez vissza akar térni. Az asztrológia megmutatja, hogy az emberi lélek milyen úton szállott alá. Ha a mester ezt az utat látja, meg tudja mondani, milyen utat kell megtennie visszafelé. De meg tudja mondani azt is, hol, milyen daimónnal fog találkozni, hol, milyen harcot kell vívnia, milyen mélységek fölött kell áthaladnia. (...) A beavatottnak meg kell ismerkednie daimónjaival, hogy le tudja azokat küzdeni. Ez a küzdelem a mítoszt sokat foglalkoztatta, s e mitikus külsőségekkel a hagyományt át- és átszőtték. Az őskori mítosz tele van a lélek és a daimón harcának leírásával. E küzdelem maga azonban cseppet sem festői, vonzó, irodalmi vagy színpadi. A daimón, mint Indiában mondják, a lélek karmikus angyala, a lelket nem ereszti vissza. A sors őre az embert arra kényszeríti, hogy az életet az ő parancsa szerint élje. S ha valaki meg akar szökni előle, bosszút áll. A mítosz ilyen bosszúálló daimonról is eleget beszél.”

Hamvas még azt is megjegyzi, hogy „*ahol az ember sorsában nehézséggel áll szemben, minden esetben egyetlenegy valami menti meg. Ez az egyetlenegy: a szó. A logos. A daimónt is a logos fékezi meg. A szó elhangzására visszavonul és enged.*”¹¹

Ez történik itt is, ez adja az imádság erejét. De honnan, milyen mélyről, az idő milyen mély kútjából került ide, merül fel bennünk a kérdés. Nem hiszem, hogy bárki is vállalkozna a válaszra. De nem is fontos, az viszont igen, hogy hálásan gondoljunk a sokáig tiltott imádságot fenntartó, annak erejében hívő drága asszonyokra, anyókákra.

4.

A könyvtáros dr. Bibó Istvánnak (ő Bibó István édesapja) 1917-ben jelent meg egy közel százoldalas füzete, amely a számok jelentésével, kialakulásával foglalkozik. Ebből idézek két bekezdést.

„*A dolgok számbavétele a természeti népeknél a következő módon történt: az őt érdeklő dolgokról és azok viszonyairól való képzeleteire újra alkalmazta a primitív ember az érdekes és érdektelen kettős elvét, szóval felosztotta a téri dogákat és viszonyokat abban a sorrendben, hogy őt mennyire érdekelték, először kettőre, majd ezt a kettőt is újra kettőre. Így osztotta fel a primitív ember a teret először a két legfőbb tájéakra, mert hiszen ezekhez fűződött az élelem megszerzésére annyira fontos napfelkelte és napnyugta, amelyet ő a tér fix pontjaihoz fűződének vett, miután napról napra ugyanazon a helyen jött fel és tűnt le. A teret azután újra felosztotta két részre, a két legfontosabb tájéknak az ő érdekeihez legközelebb álló ellentéteit emelve ki, amikor már a négy világtájat különböztetett meg, és végül felosztotta esetleg 8-ra, amely ma is előfordul kínaiaknál.*

Megkülönböztette aztán az eget és a földet, de ennél tovább nem ment, mert érdekei nem kívánták, és csak később osztódott fel az ég, mint az istenek lakóhelye felsőbb és alsóbb égre (pl. az indeknél), a föld pedig föld feletti és föld alatti világra, a holtak lakóhelyére (pl. az egyiptomiaknál).”

Miért is volt számomra annyira izgalmas a fenti megállapítás? Mert alsó és felső kék eget ismertem Kodály *Újesztendő* köszöntőjéből. Milyen különös, hogy 1916 decemberében, amikor Nagyszalontán gyűjtött, a köszöntőnek ezt a sorát így énekelték: „*alsó kékek, felső szépek*”. Kodály Arany János (1874) és Kiss Áron (1891) szövege alapján az „*alsó kék ég, felső szép ég*”-et kijavította „*alsó szép ég, felső kék ég*”-re. Mi már így ismerjük:

*Új esztendő, vígságszerző, Most kezd újulni,
Újulása víg örömet Most kezd hirdetni.
Hirdeti már a Messiást Eljöttek lenni
legyetek hát az Istennek Igaz hívei.
Alsó szép ég, felső kék ég, Dícsérd Uradat!
Urad áldjad, Nap, hold csillag, Te megtartódat. stb.*

¹¹ Hamvas Béla: *Scientia Sacra*. Bp., 1988. 305.

Egy ráádi változatban Kiss Áronnál az „*Alsó szép ég, felső kék ég, Dícsérd Uradat!*” sor helyén – ez így nem pontos, nem annak a helyén, hanem ott, ahol ez is állhatna – ez szerepel: „*Aldott Jézus, dicső Krisztus, Kedvezz népednek.*” Kedves Olvasó, ugye nem kell ennél szebb, kegyesebb kívánság, énekbe foglalt óhaj?

5.

Amikor megjelent Molnár Vilmosnak a hagyma varázslásáról szóló novellája, Csíkban néhány olvasója megkérdezte, honnan ismerte az ő nagymamáját? Persze nem ismerte, csak a sajátját, de ő annak a tudásnak volt a birtokában, amelynek ott sokan mások, akik gyógyító, író, varázsló asszonyok lévén évszázados tapasztalattal rendelkeztek. Az orvosok helyett, mert sok helyen nem volt semmilyen rendelés, ők orvosoltak minden bajt. A novella is erről szól, a maga módján tágítva, bővítve, irodalmi élménnyé formálva. Ebben a főszereplő nagyanya Jurcsák urat, vagyis a sokak által utált főelvtársat elkezdte gyógyítani a maga módján, s ezzel jelentősen befolyásolta a további szerepvállalásait. A novellában a nagyanya azzal kezdi a felsorolást, a varázslás receptjeinek ismertetését, hogy a fokhagyma „*álmatlanság ellen elsőrangú. Azonkívül tisztítja a vért, és serkentő, izzasztó, köptető, görcsoldó meg szélhajtó tulajdonságai is vannak. Magas a vérnyomása? A fokhagyma lehozza! Alacsony a vérnyomása? A fokhagyma felvoiszi! Érszűkület esetén pedig létezni sem tudna nélküle. Friss fokhagyma levét kell igya, s úgy kitérülnek az erei, mint főző vízben a makaróni. Főleg a láb és az agy erei tágulnak ki, miáltal több vért kapnak, s megáll az öregedés. Ügyszintén alkalmazható vizeletrekedés, köhögés, hasmenés, szem- és fülbajok, valamint kígyó- és kutyamarás kikúrálásában, továbbá körömágygyulladás, orbánc, szemölcs, fagyás, zúzódás, rüh, tyúkszem, aranyér, veszettség, égési sebek, csömör és kopaszodás ellen. Mindenféle tályog meg kelevény elmulasztására is jó, s még használ a szülés alatti és utáni bajoknál, meg a gyermeknek az anyától való elválasztásánál is.*”¹²

Ezt olvasva kíváncsi voltam, bár tudtam róla, hogy mit ír a hagyma gyógyító erejéről a néprajzkutató. Halász Péter a *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban* című könyvében a saját gyűjtéseit és a többi jeles kutató közleményeit felhasználva így foglalja össze a hagyma hasznát:

„*Gyógyításra is igen sokféleképpen alkalmazzák a hagymát: nyersen, sütvő, valamint a héjából főzött teájával. Külsőleg főként kelésekről csomókra, belsőleg gyomorfájásra és a tüdő erősítésére használják. Régen a hiányos tisztálkodás és a gyakori fertőzési lehetőségek következtében gyakoriak voltak a kelések, gennyes csomók, különféle furunkulusok, amik sokszor nehezen fakadtak ki, és erős fájdalmat okoztak. Ilyenkor kihasználták a hagyma dunsztoló, keléseket érlelő hatását, s még igyekeztek azt fokozni is.*” Gorzafalván „*Tettek a hagymakupába zahart, s tették rá a kelésre, az kifakasztotta*”. Még jobb hatást remélnék attól, ha – mint Csikfaluban – méhviasz és hagyma keverékét kötik az *udma*¹³

12 *Hagyma, avagy amikor nagyanyám varázslásra vetemedett.* In: Molnár Vilmos: *Az ördög megint Csíkban.* Csíkszereda, 2013. 64.

13 *Udma* = kelés.

nevű *bibonára*¹⁴. Ha aztán még egy kis mágiát is alkalmaztak hozzá, szinte biztos volt a siker, mint ez a Pokolpatakról (ma Kicsipatak) feljegyzett történet is őrzi: „Nekem es vót ilyen, egy csomó, nálunk úgy mondták pokolvar. Azt mondja öreganyám, hogy: – Idehallgass fiam, ezt megkeresztezzük. Vett egy fénkövet, s megnyomogatta így, így keresztelte. – Hadd el fiam, mert ez meggyógyul neked, ez kifakad szépen. Tett e karéj hagymát raja. – No fiam, ez meggyógyul. Már reggel ki vót fakadva és kiment a genny belőle.” Alkalmazták a megtört hagymát gyomorpanaszokra is, mégpedig külsőleg, rákötve, főként gyermekeknek. Csíkfaluban a lyukas, fájó fogra is nyersen összetört hagymát tesznek. Leggyakrabban azonban megsütve alkalmazták a hagymát kelések (pokolszökés, pokolvar) gyógyítására.

A sült hagyma alkalmas volt arra, hogy egyéb, föltehetően a kelések érését, kifakadását segítő, a hagyma hatását erősítő anyagokat is vegyítsenek hozzá. A Pokolpatakról Egyházaskozárra került Dávid Illésné mondta el, hogyha *udma* nőtt valakinek a hóna alatt, „Rántottunk hagymát zsírban, forró vízbe csináltunk nagy csomót búzalisztból. Azt a hagymát ezzel a búzalisztsomóval összerontottuk egy fára, egy orsóhegyel be a forró vízbe, onnan a lisztbe, megint a forróba, megint a lisztbe, s olyan csomó lett az orsó hegyen. Kihúztuk az orsót, betettük a lábosba, amibe a hagyma volt. Összerántódott, akkor avval kötöttük be. Ríva tettük egy káposztalapira, s úgy tettük rá az *udmára*.” Magyarfaluban viasszal segítették a hagymával érlelt *udma* kifakadását: „Mikor a hagyma megérlette, viaszt tettünk rá. Viaszt melegíteni s szép vékonyán ellapítani rajta.”¹⁵

6.

Kormos István ma is itt él köztünk, jóllehet már 37 éve hogy meghalt. De akkor mégis miért mondom, hogy itt van. Akik ismerték, tudják, hogy olyan kisugárzása volt, amely máig hat. Mosolyát ma is látom. Persze nekem könnyebb, mert fényképeztem, és amit a negatív rögzít, az örökké megmarad.

Ha élne, 90 éves lenne. Ezen alkalomra egy kis ünnepségre hívtak a szülőföldjére, hogy emlékezzek, hogy emlékezzünk. Erre készülve én azon gondolkodtam el, kezemben verseivel, ha azok közül egyet kellene választanom, akkor melyik lenne az? De tovább szűkítettem a feladatot, azon gondolkodtam el, ha csak egy sort kellene választanom, akkor melyik lenne ez. Különös, de ez könnyebb feladat volt, mert az utolsó, életében megjelent versét, a *Kornissi pásztorokat* részletesen elemeztem, és annak egyik rövid sora többször is felidéződött bennem. A versben az Atya „*fölöttünk bekönyöklí az eget*”.

Újra elővéve és elolvastva a verset felmerült bennem az, hogy vajon mi mindent lehet csinálni az éggel? Ez adta azt az ötletet, hogy készítsek egy leltárt: nézzem végig, hogy a magyar költők mit csináltak az éggel, mit ajánlottak, milyen tanácsot adtak. Meglepően nagy bőségre akadtam. Most ábécésorrendben idemásolom: nem minden helyen írtam oda, hogy honnan s kitől való, de nem is ez a

¹⁴ Bibona = rontás, szemölcs.

¹⁵ Halász Péter: *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. (Budapest, 2010. 214–215.)

lényeg. Még csak nem is a bőség, hanem a változatosság: egy fogalom, egy kép, egy metafora gazdagsága.

acsarkodva tépni az eget (Karinthy)
áhitattal kérni
áldani
átkozni
arcunk elé vonni
átkutatni
bámulni
beszegni
betakarni
bevilágítani
bezengeni (Juhász Gyula)
búsíttatni az eget (Virágh Benedek)
döffködni
el-, megbámulni
elérni
elfedni széllel
eloldani
eltakarni
érezni
fárasztani
farba rúgni az eget (Csokonai: Az istenek osztózása)
felejteti
fénybe vonni
fényesíteni
fényküllőzni (Ady)
fenyegetni
fehérre meszelni
festeni pirosra, feketére, bíborral festeni
formálni
földeríteni
földülni
gúnyolni
hasítani
hasogatni
hímezni
hinni
ijeszteni
imádni
káromolni
kémlelni
kérdezni
keresni

kérni
kifeszíteni
kinyitni
kitárni
kívánni
kocogtatni
kongatni
körülfogni (egy szívárvány öv módjára)
kutatni
látni
legyalázni az eget (Verseghy Ferenc)
lehajlatni az eget (Szeneci Molnár Albert: XVIII. zsoldár)
magyarázni az eget (József Attila)
megátkozni
megénekelni, kiénekelni
meghasítani
meghódítani
megmérni
megtartani az eget
metaforával az eget is szántyani (Verseghy Ferenc)
ostromolni, megostromolni, ostrommal bevenni
repszteni
szántani
szemlélni
szemmel átfúrni, tapogatni
tartani, mint atlasz az eget
vállon hordani (mint az atlasz)
zajjal rendíteni, mint Zeusz, az eget
vádolni
vadászni
verdesni jajjal
visszasóhajtani

Miről szól nekem ez a leltár, ez a seregszemle? Arról, hogy minden költő (akár hívó, akár nem) figyelte, vallatta az eget, s talán, mint Arany János elkeseredett hőse, meg is fenyegette. Kormos István Ura, mert nincs benne „semmi irgalom”, bekönyöklí az eget. Ezért is gondolom, hogy az égre nézve mindig egy dologra vágyunk: az irgalomra, amelyet nem mindig kapunk meg, még akkor sem, ha azt talán megérdemelnénk.

7.

2013 tavaszán Brüsszelben járva elmentem a Királyi Szépművészeti Múzeumba, hogy egy fél napot töltsék el a régi mesterek, elsősorban id. Pieter Brueghel képei között. De ebből nem lett semmi, mert volt ott egy *Kandinszkij és Oroszország*

című, különleges élményt sejtető kiállítás, ahonnan úgy jöttem ki, hogy ez volt számomra az elmúlt évtized egyik legmaradandóbb élményt nyújtó tárlata. A modern képek mellett az orosz népeletről szóló képek, viseletek, pravoszláv ikonok voltak kiállítva, igen ízlésesen. Itt két olyan meglepetés is várt, amelyeket az összes látogató közül talán egyedül én bámultam sokáig. Az egyik nagy terem közepén – tévedésből – egy teljes díszbe felöltözött burját sámán is látható volt. Hogy milyen gazdag volt a viselet, és mennyi sámánkellék volt rajta, az ott feltérképezhetetlennek bizonyult. Később ebben segített a burját sámán *Kézikönyvében* olvasható leírás, amelyet Partanen¹⁶ fordított mongolból:

„Vaskorona, melynek csúcsát több vaskarika alkotja, és két szarvval van ellátva; hátul egy kilenc szemből álló vaslánc, felső részén pedig egy lándzsaszerű vasdarab, amelyet hátgerincnek neveznek. A korona mindkét oldalán, a halántéknál egy-egy gyűrű és három, egy-egy versok (4,445 cm) hosszúságúra kalapált vasszáracska. A korona mindkét oldalán és hátul selyemből, pamutból, finom posztóból, valamint különféle vad- és háziállatok prémjéből készült szalagok csüngenek, kígyóformán megtekerve; ezekre olyan színű pamutbojtokat kötnek, mint a körüne, a mókus és a menyét bundája. E korona neve maiqabcsi (,fejfedő'). Egy körülbelül harminc centiméter széles, a köpeny gallérjához erősített pamutszalag, amelyre különféle kígyók és vadállatok képei vannak fölvarrva. Ezt dalabcsnak (,szárny') vagy zibernek (,uszony') hívják. Van még két mankóformájú, körülbelül két rőf hosszúságú, elnagyoltan megmunkált bot, melyek vége lófejet formáz, a nyakukhoz pedig gyűrűt rögzítenek, három qolbugával, melyek neve lósörény; alsó végükhöz ugyanilyen qolbugákat rögzítenek, ezek neve lófarok. A botok elejére ugyanilyen módon egy qolbuga gyűrűt és egy-egy (kicsinyített) kengyelt, lándzsát és kardot, fejszét, kalapácsot, hajócskát, evezőt, szigonyhegyet erősítenek, mindezt vashálóból; alattuk, mint fentebb, három qolbuga van. Ezt a négy qolbugát lábnek hívják, a botot pedig szerbinak (sorbi) vagy szorbónak.

Egy szuqni (suqai) szárából készült, pészmapocokbőrrel borított, önmaga körül nyolcszor megtekert ostor, vasyűrűvel és három qolbugával, egy kalapáccsal, egy karddal, egy lándzsával és egy bunkósbottal (mindez kicsiben); még színes pamut- és selyemszalagokat is ráerősítenek. Az egész együtt az Élő dolgok ostora.

Az olkhonszki burját sámánoknak mindezekon felül még egy ládájuk is van, amelyben a varázseszközöket (a dobokat, a lófejű botot, a prémeket, a csengőket) tartják, s amelyet rendszerint a Nap és a Hold képe ékesít. Nil, Jaroszlav püspöke a burját sámánfelszerelés két további tárgyát említi: az abagaldeit, egy bőrből, fából vagy fémből készült, rémisztő maszkot, amelyre óriási szakáll van festve, és a tolit, egy fémtükröt 12 állat képével, amit a mellére vagy a hátára akaszt, de olykor közvetlenül föl is varrják a köpenyre.¹⁷

*

A kiállításon szereplő két bekeretezett, régi litográfia biztosan egyedül csak engem készített megállásra és jegyzetelésre, a képekre nyomtatott versekkel együtt. Az egyik címe *Fonóház dal* (1892), a másiké *A szántóvető dala*, 1881-es dátummal. Én ott valósággal megdermedtem, mert mindkettő ismerős volt, hisz

16 Partanen, Jorma: *A Description of Buriat Shamanism*. Helsinki, 1941–42.

17 Mircea Eliade: *A samanizmus*. Bp., 2004. 147–148.

a Czuczor Gergely népdallá vált verseiről írt könyvben szerepel ugyanilyen című, népdalnak íródott költeménye a bencés szerzetesnek.

A katalógust meg is vettem, aminek a reprodukciója itt látható. Így az is, hogy a többstrófás versből az utolsó sort levágva közölték, így az egész nem volt olvasható, a jegyzetben pedig nem szerepeltek. Pedig engem ez érdekelt volna, hogy itthon lefordítva összehasonlítsam az 1800-as évek közepén született magyar rokonával. Mert hogy rokonok, azt ott rögtön megértettem. Szerencsémre segített a fordításban és értelmezésben a szlávista Nagy István, akinek ezt hálásan köszönöm. Tőle tudom, hogy jól éreztem, valóban népdalszerű versről van szó, amelyet a XIX. századi orosz költő, A.V. Kolcov írt, aki az orosz népdalhoz igazította a verseit, mint Burns Skóciában vagy mint Czuczor Gergely, és velük egy időben!

Kolcov, Alekszej Vasziljevics 1809-ben született. Apja marhakereskedéssel foglalkozott, írni-olvasni alig tudott, anyja teljesen írástudatlan volt. Kolcov másfél évig járt iskolába, de kapzsi és erőszakos apja kivette az iskolából, hogy a munkában segítségére legyen. Hajtotta a marhacsordákat, vásárokra járt, kereskedett – s közben alaposan megismerte a nép életét. Az orosz népdal nagy hatást gyakorolt rá; apja tilalma ellenére verseket kezdett olvasni. A kor népszerű költői, többek között Gyelvig és Puskin hatottak rá, tizenhat éves korától maga is írogatni kezdett. 1830-ban megismerkedett Sztankeviccsel, aki felfedezte tehetségét, és bevezette az irodalmi életbe. Lelkesen fogadták, de sokan csak a műveletlen „parasztköltőt” látták benne, és leereszkedően bántak vele. Igazi értékét elsősorban Belinszkij ismerte fel, akihez élete végéig igaz barátság fűzte. 1835-ben

közadakozásból adták ki első verseskötetét, amellyel nagy sikert aratott. Ettől kezdve gyakran jelentek meg versei folyóiratokban, de családi környezetéből kitörni – anyagi és érzelmi okokból – nem tudott, az ellenséges, fojtogató légkörben pedig egyre elviselhetlenebbnek érezte helyzetét. Nehéz helyzete fizikailag is, szellemileg is megviselte, és megakadályozta tehetsége teljes kibontakozását. Fiatalon, tüdőbajban halt meg.

Első versein még erősen érződik példaképeinek hatása; egyéni, eredeti költői hangját fokozatosan alakította ki. Lírájának erejét elsősorban érzékletessége, természeti képei adják: szinte egybeforrott a tájjal, a természettel. „*A sztyeppe nevelte és dajkálta Kolcovot*” – írta róla Belinszkij. A paraszti élet realista ábrázolásban, néha még idillikus színezettel jelenik meg verseiben. Később, az 1830-as évek közepétől költői hangja egyre inkább elkomorult, meditatív, töprengő lett. Felismerte, hogy a paraszti világ idillje csak látszólagos, mert az csupa szenvedés és elnyomás, s így az orosz muzsik sorsa hasonlít az övéhez. Szerepe azért jelentős, mert orosz földön ő írt először népdalszerű verseket. Népiségének egyik bizonyítéka, hogy sok verse népdallá vált. Sok versét megzenésítették.¹⁸

*

A kép alatt olvasható vers címe magyarul: *A szántóvető éneke*. Arról szól, hogy milyen keserű a paraszt, a muzsik élete. (Nem csoda, ha a cári cenzúra csak 1881 januárjában oldotta fel a tilalmat a vers publikálására.) Az első versszak, négy sor, Nagy István fordításában így szól:

*No! vonszold csak magad, deres lovam,
A szántón, a hektárnyi földön,
Kiféherítjük az ekevasat,
Szántva a nyirkos földön.*¹⁹

A kép miatt lapoztam fel újra a Czuczor Gergely népies verseit tartalmazó kötetet, hisz Korcov *Szántóvető dala* és a fenti kép ugyanazt ábrázolja, mint amit Czuczor is megénekel. Ami nekem sok fejtörést okozott könyvem²⁰ írásakor, hogy vajon Czuczor verse a költő „csinálmanya”, vagy népköltészeti alkotás alapján született? Hisz ez már így szerepel a korabeli népköltési gyűjteményben is. Erre, igaz megkésve, ott kaptam választ, Brüsszel közvetítésével, Oroszországból!

A *Szántó legény dala* című népies költeményét Czuczor 1842-ben írta. Mivel Erdélyi János gyűjteményében is található egy hasonló dal, Zoltványi Irén feltehetően, hogy Czuczor ennek nyomán készítette versét. Álljon itt most abban a formában, ahogy Erdélyi János gyűjteményében található Czuczor verse, már mint népdal:

¹⁸ A *Világirodalmi Lexikon* 6. 405–406. alapján.

¹⁹ A rozsdás ekevas kiféherül, csillogó lesz a szántás után, a nedves, nyirkos föld konnotációja a lovát biztató muzsik fejében, illetve az orosz népköltészetben és az irodalmi költészetben: az a föld, ahová magam is, és te is, „deres lovam”, egyszer kerülsz. (Nagy István megjegyzése)

²⁰ Móser Zoltán: *Körülvessznek engem a dalok*. Dunaszerdahely – Zsámbék, 2000.

Ha kél az ég szép hajnala,
Kezemben az eke szarva,
Ekém előtt négy tulok jár,
Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár,
(Jézus, segélj, haj!)
Végigszántok az ugaron,
Járok híves gyöngyharmaton,
Csillámló hús gyöngyharmaton,
Mezei szép virágokon,
(Haj no Csákó, haj!)

Kis pacsirta, ég madara,
Szánt fölöttem, zeng a dala,
Párja vígan száll elébe,
Le-lecsalja a fészkebe,
(Csali Gyöngyös, haj!)

Kis pacsirtám, szép madárkám,
Nézd meg, jó-e már a rózsám?
Ej, ha én fönny lebeghetnék,
Mindig rózsám felé néznék.
(Hajha, Szilaj, haj!)

Majd ha a nap dél felé kel,
Eljő rózsám az ebéddel,
Tudom, édes lesz ételem,
Hisz ő is ott eszik velem.
(Csákó, Gyöngyös, haj!)

Még csak egy-kettőt fordulok,
Mert pihegve jár a tulok,
Megetetek, megitatok,
Délig könnyen tovább hajtok,
(Hahó, hahó, haj!)

Az életrajzíró Koltai Virgil megemlíti, hogy „Czuczornak e dala átment a nép ajkára”, majd hosszasan ír erről a költeményről, „amelynél szebbet, valódiabbat a helyzetdalok között népköltészetünk nem mutathat. Benne van a földműves összes élete, külső és belső élete egyaránt.” Majd a vers „tisztá érzését és üde színezetét” ismerteti, és azzal zárja rövid ismertetését, hogy: „A Szántó legény dalát a mezőn mindig fogják énekelni.” Először különösnek tűnt ez a jóslat, de hamarosan kiderült, hogy Czuczornak ez a verse népdalként is, népies műdalként is számos változatban, egymástól távoli vidékeken is előkerült. Most csak annyit jegyzek meg, hogy az egyik meglepőbb, mint a másik. A legváratlanabb az volt, amelyre egy emlékiratban akadtam. Ebből kiderül, hogy 1848-ban, tehát megjelenése után néhány évvel

már valóban énekelték e verset. Kassai Vidor, a kor egyik legkiválóbb színésze írja, hogy ugyan a szabadságharc idején gyermek volt, de emlékszik az alábbi dalra:

*Ha kel a szép napsugára,
kezembe az eke szarva.
Ekém előtt négy tinó jár,
Csákó Szilaj Gyöngyös Bogár
Hajsz ökreim, hajsz. stb.*

Ez azért jutott eszébe, mert a verbuválására való visszaemlékezése kapcsán egyéb szöveg is felidéződött benne. Többek között arra is emlékezett, hogy erre a dallamra énekelték a verbunkos őrmester vezényletével az alábbi hívogatót:

*Gyere pajtás katonának,
Jobb dolgod lesz, mint apádnak;
Se nem kaszálsz, se nem kapálsz,
Csak a német után sétálsz. Éljen a haza!*

*

*Csapj föl pajtás katonának,
A szabadság huszárjának.
Négy esztendő nem a világ,
Éljen a magyar szabadság. Éljen a haza!*

Ez az ének az ismert Kossuth-nóta dallama volt, amely alaposan meglepett, amit csak fokoz Kassai Vidor azon feljegyzése, hogy erre „a dallamra a fõntebbi verbunkos rigmusokat is énekelték s csak azért írtam le, hogy elmondjam, hogy a »Kossuth Lajos azt izente« szöveget csak sokkal késõbb hallottam reá énekelni.... A vers negyedik sorához fõlõslegesen odatoldott »-gyar szabadság« meg már éppenséggel a nyolcvanas évekbõl való.”²¹

Kedves Olvasó!

A népdallá válás útja rejtélyes út, de szépséges is. Ebben az esetben különös is, hisz egy versbõl mulatónóta lett, és abból született meg a ma is énekelt Kossuth-nóta. En pedig azt írhatom ide a végére, magam számára is tanulságként, hogy milyen messzire kell néha menni, hogy onnan visszanézve elgondolkodjék az ember a népdalszövegek szárnyalásáról.

21 Kassai Vidor: *Emlékezései*. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Bp., 1940. 22–27.

Ittzés Mihály

Móser Zoltán kalandozásai Kodály Zoltán országában

Születésnap-i köszöntő-félének (vagy inkább köszöntő helyett?) írónak e sorok. Móser Zoltán ugyan szíve szerint tizenegy éves ciklusokban, a két azonos számjegyből álló számokkal méri éveinek gyarapodását, de a hetvenéves kort kitüntetetten kezelő társadalmi megszokás bizonyára őt is „megállásra” (ha az időt akár egy minutára is meg lehetne állítani!), visszatekintésre, körülnézésre, s talán összegzésre készíti. Reméljük, senki sem tartja méltatlannak, ha a Móser-életmű gyarapodását jó ideje figyelemmel kísérő, bár minden részletét nem ismerő néző-olvasó – vagyis e sorok írója – a maga elsődleges érdeklődési, kutatási területe felől próbálja megközelíteni eszmeifuttatása „tárgyát”. Fogódzónak, ahogy a cím mutatja, Móser Zoltánnak Kodály zeneszerzői és zene-folklorista életművéhez való viszonyát választottam. Nem erőltetett dolog azonban, ha a nagy mester szellemiségében keressük a kiindulópontot, hiszen Móser szépen kikerekedő életművének, írásainak és fényképeinek jelentős része közvetlenül vagy áttételesen nagyon is köthető Kodály „országához”.

E „leszűkített”, ám önmagában mégis tágas terület termésének rövid szemléléssel kísérjük meg bemutatni, vagy legalább érzékeltetni, s ezzel egyszersmind méltatni is a több műfajú kutató-alkotó több mint négy évtizedes munkásságát, kiemelve néhány jellemző vonását. Ezek közt elsőként tűnik fel a teljességre törekvés. Az tudniillik, hogy a választott vagy magát kínáló témát lehetőleg teljesen körüljárja: az egyes zeneművek értelmezéséhez azok térben és időben tágas hátterének lehető feltárása segítségével közelít. A hagyomány átértelmezése, a népdal, népzene műzenévé emelése, s ezzel a feledéstől való megmentése kétségtelenül egyik célja Kodály ihletett és mesteri alkotásainak. Móser keresi és meg is találja, majd elénk tárja a néphagyományból, a néprajzi kutatásokból, a történelemből, irodalomból, a képi ábrázolásokból azokat a momentumokat, amelyekkel értelmezni tudja önmagukban és összefüggéseikben a zeneműveket. Ez a szellemi archeológia – még ha nemegyszer laikusoknak és/vagy gyermekeknek szól is – a magas szintű tudományos ismeretterjesztés műfajában jelentkezik. Ám a különböző forrásokból egybemert ismeretek új egységet, új minőséget hoznak létre, s ezt gyakran gyarapítja saját kutatási eredményeivel.

De milyen is az az ország, amelyben Móser Zoltánnal barangolhatunk? Széltében-hosszában átéri a Kárpát-medencét, de túl is nyúlik azon messze

keleten, egészen a Volga–Káma régióig, északon a Kalevala földjéig, s a földrajzi távolságok összekapcsolódnak az időbeli távolsággal, amennyiben évszázadokat, évezredek fog át az a hagyomány, melynek nyomába ered a kutató; és szellemi is ez az ország, ahol mindennek megvan az értelme, költői-érzelmi mondanivalója. A feledett és rejtett összefüggéseket keresi, tárja fel, legyen akár csak egy népszokásról vagy gyermekdalról szó.

A 2011-ben megjelent, *„Erre leltem földnek nyomát...”* című kötetében legfontosabb Kodály-témáit gyűjtötte egybe Móser Zoltán. Ebből szemelgetünk. A könyv 29. oldalán, a Bartók és Kodály barátságát, együttműködését bemutató, *Ők ketten* című fejezetben van egy sokatmondó zárójeles mondat, mely igazolja fenti észrevételünket a körüljárás szándékáról: *„(Mindkettőnek az életútját végigjártam fényképezőgéppemmel.)”* Tehát látni indult, és művével látni és – zenéről lévén szó – hallani – tanít a szerző. A *Befejezés helyett* megfogalmazott mondatok között olvashatjuk személyes vallomását. *„A múltba kalandozva, a népdalok és kották, kotta-fejek között lépdelve, Kodály Zoltán életét követve sok mindenről szóltunk. [...] egy-egy mű alapját szolgáló népdalban vagy szokásban és szokásdalban azt kerestük, hova vezet, meddig vezet, milyen utakra indít bennünket? Hogy mindig megtaláltuk-e, amit kerestünk (ahogy a könyv címe is mondja), nem állíthatom, de talán nem is ez a lényeg. Ennél fontosabb az út, vagyis a keresés vágya és öröme, a kalandozás élménye.”*

Ez tehát a lényeg: a keresés, a megismerés s a megszerzett tudás továbbadásának szándéka.

Ízelítőül, s a munkamódszer megvilágítására emeljünk ki két példát. *Szent és pogány* címmel a *Fölszállott a páva* népdalról és Kodály egyik zenekari fő művéről, a *Páva-variációkról* elmélkedik. Amellett, hogy ismerteti a népdal gyűjtésének, Kodály művének keletkezési és bemutatási körülményeit, a Kodály és Bartók elleni méltatlan támadásokat az 1930-as évek végén, továbbá a mű bizonyos zenei sajátosságait, dramaturgiáját. Ez utóbbit így summázza: Kodály zenekari művét *„a Törvény, a Szellem és az Élet együttes alkotásának mondhatjuk”*. Aztán a pávaszimbólum nyomába ered, s nemcsak rabéneket idéz, hanem olyan festményekre is hivatkozik, amelyeken a betlehemi istálló tetején látható e csodamadár. A szakirodalmat és az albumokat tanulmányozva kristályosodott ki a tanulság: a páva a középkortól vált *„az örök élet, az örök tavasz, a Halhatatlanság és Megváltás jelképévé”*. Nem csoda hát, ha helyet kapott a rabénekekben mint a szabadulás jelképe. A Kodály-mű pedig és a népdal *„égi fényt áraszt! Ugyanakkor a földi fényből, a múlt fényéből is megmutat valamit.”*

Éppen a múlthoz való viszony nagyon fontos eleme Móser Zoltán munkásságának. A múlthoz, mely a gyökerek lelőhelye, erőforrás, példa, önbecsülésünk kiindulópontja. Nemcsak a művelődéstörténész, hanem a fotográfus is szívesen kalandozik erre a tájra, még akkor is, ha ma készülnek, vagy a közelmúltban készültek a képek. A 2007-ben megjelent *Cantus Hungaricus* című fotóalbum alcíme szerint *Kodály Zoltánhoz vezető képek* sorozata. Mindegyik fénykép valamilyen Kodály műhöz kapcsolódik: természeti képek, szebbnél szebb fafaragások, szobrok, tárgyak, emberek, régi képek reprodukciói sorjáznak, teljes képek, részletek, olykor egy-egy átszerkesztett kép tűnik szemünkbe. Mindegyik egy Kodály-kompozíció címét viseli. Milyen kifejező például az öreg és a kisgyermeki

kéz egymásba kapcsolódása a *Kis emberek dalainak* felidezésére. Szellemes a két dróton sorjázó ruhaszáritó csipeszek „kottaképe” a *Bicinia Hungarica*, a magyar kétszólamú énekek egyik kötetének megjelenítésére. Három „táncoló” csupasz ág „muzsikálja” a két hegedűre és brácsára írott *Triószerenádot*, fejfák sírnak a *Székely keserveshez*. Csukott szemmel magába zárkózott öregasszonyarc kesergi, nem gyermeki módon: *Árva vagyok*. Csodásan faragott épülethomlokzati páva szimbolizálja a zenekari változatokat (*Fölszállott a páva*), egyszerűségében is megragadó reprodukció „énekli” az *Ave Mariát*, dimbes-dombos, szénaboglyás rét képét párosítja a *Magyarország címere* című Vörösmarty-megzenésítéssel, és a *Jézus és a kufárok* érmébe formált jelenete érzékelteti a drámai feszültséget, és így tovább – vezeti a nézőt Kodály műveinek világában, melyet a címmel egészében *Magyar Éneknek* nevez a fotóművész Móser Zoltán. Érdemes követni.

* * *

A Kodály tágas földrajzi-szellemi országát járó Móser Zoltán 2012 pünkösdjén írta a következő elektronikus üzenetet:

„Most értem haza Erdélyből (nem Csíksomlyón voltam), azzal a megdöbbenő élménnyel, hogy a népművészet meghalt?! Tovább él, mondhatnók, de hogyan??! Szegény Kodály, ha ezt látná, elájulna, az biztos. Most ezen töröm a fejem, meg azon az elképesztő dolgon, hogy mi voltunk az utolsó generáció, akik még ittak a tiszta forrásból! De mi lesz utánunk...? Az élet nem áll meg.”

Így van, az élet nem áll meg. Móser Zoltánnak is legyenek feladatai még sok évig a múlt felkutatásában és felmutatásában is, mert a jövőért szükségünk van rá. A bölcsek, mint Széchenyi István, ezt hitvallásként mondták, írták: *„Nemzeti fönnyaradásunkhoz a holtak seregét is elő kell szedni, hogy egyáltalán fönnyaradhasunk.”* Azt hiszem, sok éve, évtizede ezen munkálkodik Móser Zoltán is, és hátha lesznek még „utolsó generációk”, amelyeknek tagjai megtalálják a tiszta forrást, meg azt a magas művészetet, amely abból táplálkozott.

Sárkány József

„A vágy”

Geszler Mária Garzuly egyike azoknak az alkotóknak, akik sok évtizeden át végzett töretlen, megalkuvás nélküli munkával hozták létre és építik tovább napjainkban is rendkívül gazdag, szervesen egységes, kiemelkedő minőségű és szellemiségű életművüket. Tajvantól Franciaországig, Finnországtól Törökorszáig, az Amerikai Egyesült Államoktól Ausztráliáig tart egyetemeken előadásokat, művészeti centrumokban szakmai kurzusokat. A legjelentősebb múzeumi gyűjtemények mutatják kiállításukon műveit, rangos kerámiaversenyeken arat elismeréseket.

„A csend építésze”

Geszler Mária Garzuly pécsi kerámia-quadriennáléra küldött porcelánjai jelentették számomra az egyik legnagyobb meglepetést. Jól ismert plasztikai helyett egy teljesen más formavilágot képviseltek munkái. Vékony hasábokból épített ház-ikonok, némelyikben Geszler jellegzetes porcelánalakja, másokban apró, belül aranyozott, szakralitást sugalló tál, a padlón összetört, írott porcelánlapocskák. A falak nélküli házak kék-fehér-arany, hideg világa nem a nyitottság barátságosságát, hanem a védtelenséget sugározta számomra. És az sem segített, sőt erősítette a magány, az elhagyottság érzetét, ha a műveket egymás mellé helyezve épületcsoportot, utcát, háztömböt alakítottunk ki.

Az elmúlás, az emlékezés Geszler munkásságának régóta meghatározó témája. Csellóformát idéző idolkok, családi vonatkozású, archív fényképek, kották, versek, írások, vagy tárgyak a környezetéből, ismert motívumai műveinek. Csakúgy, mint a függöny, amely határolja, védi az otthon az idegen tekintetektől, de lehetővé is tudja tenni a külvilággal a kapcsolatot szándékunk szerint. A *Csend építésze* sorozat művei ezt, a függöny vagy fal általi védelem lehetőségét nélkülözik, kiszolgáltatottak. Többségük már elhagyott, s e vonatkozásban Geszler korábbi, 1992-től több alkalommal is felhasznált „*Magányos pad*” világát idézik.

Utazás

Geszler Mária Garzuly munkásságára különleges jelentőséggel hatnak utazásai. 1998-as kiállítási sikerét követően 1999-ben kapott meghívást Japánba, a Shigaraki Nemzetközi Kerámia Stúdióba, amelynek élménye meghatározó lett

művészetére. (Való igaz, pályája kezdetén is vonzódott a keleti kultúrákhoz, amelyet a közép-ázsiai utazásai erősítettek, de a Távol-Keleten megélt kulturális „sokk” hatásához nem mérhetőek.) Egy olyan világ tárult fel előtte, amely minden újdonsága, idegenszerűsége, mássága ellenére lenyűgözte, magába szívta. Dr. Fajcsák Györgyi kiállításmegnyitó beszédében pontosan fogalmazott, miért is lehet oly fontos Geszlernek a Távol-Kelet.

„A Távol-Kelet művészete a hosszú élet szét tört írásjegye ellenére is impulzus és menekülés. Letisztultságával, tökéletességre törekvésével és belső csendjével újabb és újabb menedék.

Híven példázza mindezt a japán irodalom egyik legismertebb műve, a Genji monogatari, azaz a fényes Genji herceg kalandjai. Híres íróője egy magas rangú udvarhölgy, Muraszaki Shikibu, több mint ezer esztendővel ezelőtt írta meg művét a japán fogalmak szerint tökéletes férfiről. Művének jellegzetes életérzése a mono no aware, a dolgok iránti érzékenység, az elmúlás miatt érzett édes-bús fájdalom, az illanó öröm, az élet mulandósága miatt feltörő bánat. Ez az érzés aztán kifinomult artisztikummal párosult, aminek része volt a kalligráfia, a versírás, az illatjáték s a koto zene.”

Nem a japán vagy tajvani kerámiaműhelyek edényeinek, alakjainak a formáit, dekorjait vette át, hanem abba a sajátos kultúrába mélyedt el, amely nyolcvan éve még erősen kötődött az ősi, természetközeli életviteléhez, s bár azóta hatalmas változásokon ment át Japán a modernizáció következtében, a művészet és a mindennapok világa sokat megőrzött a hagyományos kulturális értékek közül. Geszler számára megrázó volt e kettősség ily eleven jelentkezése. Számára a természet, amelynek szerves része az ember, a békét, a nyugalmat, a szépséget jelenti. Japánban, a világ egyik legjobban iparosodott országában kirívóan érezhető, amint a gépek és a technika uralma alá vonja a természetet. Az eget csikozó repülő, rakéták, a szigetek partjait övező, csillogó olajtartályok, a setoi gyárak füstöt okádó kéményei, a mindent behálózó elektromos vezetékek mind idegenül, ellenségesen hatnak. Miattuk könnyezik Utamaro (*Utamaro könnyei*, 1999), s az elmúlás, a megakadályozhatatlan változás fájdalma tükröződik a „*Kerámia gyári álom – Seto*” 2008 faliképeken és plasztikákon. Ez a félelem az, amely ott van a szobrok felületébe applikált porcelánszilánkokra rajzolt rakéták látványában.

A Modern Magyar Képtárban 2015 szeptemberében megnyíló kiállítása lényegében a Janus Pannonius Múzeum különdíja volt az I. Országos Kerámia Quadriennálé első díjazottjának. Rendezőként a kiállítást a legújabb művek bemutatásának szántam, szabad kezét adva a válogatásnál az alkotónak. A műteremben ért a meglepetés, ugyanis a quadriennálén díjat nyert művek nem voltak a kiválasztott munkák között. Geszler úgy érezte, ezt a gondolatot, motívumot tovább kell építenie. A test és az építmény kapcsolatát, viszonyukat másképp szeretné megformálni, a házat kívánja a test köré építeni, s nem belehelyezni azt a házba. A kiállított anyagot ezáltal – bár inkább jelzésszerűen idézünk korábbi alkotói periódusából is – valóban a legújabb, 2014-es és 2015-ös művek adják. Egy tajvani és egy finnországi szakmai út hatása alatt megvalósult alkotások.

Tajvan, Tajpej, Yingge Múzeum, 2014. február

Tajvan különleges helyzetét az adja, hogy földrajzilag két, hatalmas értékkel bíró kultúra, Kína és Japán között helyezkedik el. Szigetország, amely ugyan történelmileg Kína territórium, ám a XX. század közepe óta különleges státusa miatt Kínától eltérő fejlődési utat jár be. A Japánhoz és az Egyesült Államokhoz ezer szálon kötődő ország komoly gazdasági sikereket ért el, s jelentős kulturális intézményi fejlesztéseket valósított meg. Ezek egyike a Yingge Múzeum és kerámiaközpont, amely ideális környezetet biztosít az elmélyült alkotói tevékenységnek. Geszler itt „belső magányát” próbálta a női *Torsóban* kifejezni, mint írja *„kerestem egy nagyon zárt formát: talán csak egy útjelző kő, talán egy nem befejezett figura, talán az időtől és a szélről, a természet erőitől barázdált földdarab”*.

A klasszikus görög kórék formavilágát idéző, 70 centiméteres porcelánplasztikák szorosan a testre simuló ruharedői közé „üzeneteket” helyeztet el. A *„Belső hang”* tompa vörös, függőleges írásjel szalagjai a figurát hangszerré varázsolják, *„egy cselló solo sonáta hangja szől”*. A *Hulló levelek* hófehér testéről lehulló száraz ginkgo biloba leveleket vastag, zöld ecsetvonás sodorja el – *az idő múlásával és a távozás rejtélyével küzdök ezen a „legemberibb” torsomon*. E lírai, meditációra hívó alkotások mellett újra előkerül a félelem, a bizonytalanság. *„A Veszélyes madarak objectet alig vártam, hogy elkészíthessem, hónapok óta küzdöttem a rakéták, szálló madarak képeivel, jelentésével, korunk félelmeivel. Úgy érzem, az első agyagvázlattól kezdve csak erre a belső vízióra koncentráltam, hogy legyek én, hogyan legyen feminin a mű, hogyan szálljanak rajtam keresztül az égis félelmeim, és csodálatom az emberi elme eme vívmányai láttán ez a torso meghökkeneni, ütni szeretne. Szíven ütni, feljetelek...”*

„A tengerek áramlása”

Különleges darabjai Geszler munkásságának az e csoportba tartozó faliképek. Idoljai, szobrai szinte kivétel nélkül gipszformába öntött vagy préselt porcelánok, faliképei öntött vagy hengerléssel nyújtott, szitázott, majd szabadon hajtogatott porcelánlapok. A 2011-ben készült falképsorozatnál figyelhető meg az, hogy Geszler a szitázott és hajtogatott porcelán felületét a korábbiaknál intenzívebben festi meg. Expresszív, a motívumot plasztikusan kirajzoló, vastagon felvitt, intenzív színű mázat használ. Twombly virágfestményeinek csurgatott felülete, vad, drámai sorsú rózsáinak látványa készítette Geszlert összegzésre, szembenzésre addigi életével – *„Rózsák tövis nélkül”* címet adva a sorozatnak, úgy érezve, minden bánat és tragédia ellenére ez szimbolizálja életét.

2014-ben készült faliképein továbblép, immár meghatározó a kézi mintázás s az expresszív felületképzés, amelynek során a puha masszába ujjal rajzolt barázdákkal alakít ki hullámzó felületet. A *„Hullámok”* tengerének fehér, matt, mázatlan felületét elszórtan szeladonmáz zöldesen fénylő foltjai, valamint kagylólenyomatok gazdagítják, míg a hullámok közt fehér porcelánlapocskákon vékony, kobaltkék vonalakkal rajzolt rakéták armadája látható. Egy másik, szintén szabálytalan körvonalú – tán a tengerek végtelenségére utalóan nem határolja a művet „szabályos”, egyenes vagy ívelt szél –, anyagában színezett,

kék, rusztikus felületű falikép közepén klasszikus kínai hullám/felhő motívummal szegélyezett sziget, közepén a hosszú életet jelképező, kettétörött/ kettétört shou írásjegy.

„A vágy”

Finnország, Posio, Arctic Ceramic Centre, 2015. március–április

2015 kora tavaszán érkezett az Északi-sarkkör közelébe, Lappföldre, Posioba, az Arctic Ceramic Központba Geszler. A terület rendkívül ritkán lakott, tökéletes hely az elvonulásra, a meditálásra. A hosszú tél még porcelánfehér hóval borította a jég által koptatott gránitdombokat, melyeken hóval-jéggel borított fenyők és lombjukat veszett nyírfák állogáltak ritkás csoportokban, csupasz ágaikkal vékony tollal húzott koronát rajzolva a szürke égre. Végtelen nyugalom, béke.

Itt készült szobrát tájképalakzatnak nevezte. A plasztikák vertikális iránya horizontálisra változott, mely által egyneművé vált a tájjal. A fekvő női idol ruhájának a redőzete a tajvani szoboralakhoz képest tovább egyszerűsödött, függőleges redői sziklából jég és víz által kimart, kikoptatott barázdák, amelyeken kék erek futnak át. Eltűntek a veszélyt jelentő rakéták, helyettük szélfúttá partitúra kavargó vörös hangjegyei, vagy egy másik művön vékony, melegbarna vonalakkal rajzolt fa lett a meghatározó motívum. A csupasz ágak vattapuhaságú párnaként borítják, óvják a testet. A „Fák között” hófehér porcelán faliképe háromnegyedét egy vékony vonalakkal határolt, rajzolt, hússzínű folttal jelzett női portré foglalja el, amely előtt kilenc, három sorban, diagonálisan elhelyezkedő, lomb nélküli, sűrű ágkoronájú fa látható. A formák és a színek egyneműsége teljes harmóniát, egyensúlyt, nyugalmat teremt.

Üzenet (porcelán torzó, 66×23×14cm, 2014)

Hulló levelek (porcelán torzó, 67×24×13cm, 2014)

Belső hang (porcelán torzó, 68×23×13cm, 2014)

Veszélyes madarak (porcelán torzó, 66×23×14cm, 2014)

Ginkgo biloba (porcelán torzó, fűs égetés, 68×24×15cm, 2015)

Tájkép formáció (52×12×10 cm, 2015)

Északi táj (51×12×11 cm, 2015)

Tükröződés (porcelán falikép, 56×53×5 cm, 2015)

Háborgó óceán (porcelán falikép, 66×65×3 cm, 2015)

Önarckép (porcelán falikép, 40×33×3cm, 2015)

Kinai tenger (porcelán falikép, 58×57×5 cm, 2015)

Zöld óceán (porcelán falikép, 57×54×4 cm, 2015)

Kettős konstrukció (porcelán, 67×58×50cm, 2013/

Emlékház asztronautáknak (porcelán, 55×25×17 cm, 2013)

Ima-ház (porcelán, 56×27×16 cm, 2015)

Térkép, részlet

Térkép formációk (52×12×10 cm, 2015)

Építmény (porcelán, 67×58×50 cm, 2013)

Fehér ház (porcelán, 31×12×10 cm, 2013)

Önarckép, torso formával a műhelyemben, 2015

Lengyel András

A modernséget megalapozó közös tudás

Az új tapasztalatok habitualizációjának
magyarországi történetéhez

1

A modern magyar irodalom megszületése, gondolkodástörténeti nézőpontból, előfeltételez egy nagy átalakulást a habitusban. Végül is egyszerűsítve a dolgot: más habitus, más irodalom. Ez könnyen át is látható. Aki, mondjuk, ismeri Pósa Lajos és Szabolcska Mihály verseit, s abból az irodalmi konvencióból kiindulva olvassa Babits vagy Kosztolányi verseit, azonnal s jól érzékeli a habitusoknak ezt az eltérő versalakító erejét is, a különbséget. Babits vagy Kosztolányi versei nem egyszerűen mások, mint a Pósa- vagy Szabolcska-versek. Összetettebb, bonyolultabb habitus rejlik mögöttük. S fordítva is áll: Babits vagy Kosztolányi perspektívájából olvasva Pósa és Szabolcska verseit, azonnal érzékelhető: ezek „egyszerűbbek”, sőt „üresek”, naivak. Karinthy, nevezetesen Szabolcska-paródiájában, már alighanem ezt vette észre mindenki másnál korábban és tisztábban, amikor Szabolcska verséről azt mondja: „Nincsen benne semmi, ámde / Az legalább érthető.” Két kérdés azonban e fölismerés birtokában is fölvetődik. A habituskülönbség vajon nem „alkati”, egyénlélektani különbség-e? Azaz, nem csupán arról van-e szó, hogy az egyik költő kisebb „tehetség”, mint a másik, s a nagyobb kvalitás szükségképpen komplexebb tartalmak hordozója, mint a kevésbé tehetségesek versei? Vagy – s ez már a másik lehetőség – inkább arról van szó, hogy ezekben az egyéni különbségekben csakugyan a korszak habitusstruktúrájának megváltozása, átalakulása érhető tetten? Ha ugyanis így van, akkor alighanem az is kimondható, az eltérő habitusokat nem pusztán az egyéni adottságok alakították ki, azok elsődlegesen egy mélyebb változásra, a társadalomban végbemenő szociokulturális változásokra vezethetők vissza.

Az első lehetőség: lehetőség, de semmit nem magyaráz meg, pontosabban: magyarázatként üres. A másik lehetőség előfeltételezi az irodalom kontextuális értelmezését, sőt szociokulturális meghatározottságát, ami ma – legalábbis bizonyos körökben – valamiféle „marxista” atavizmusnak, nem irodalmi megközelítésnek látszik. Nem „trendi”. Ugyanakkor, a pedigre „foltjai” ellenére, kétségtelen: sok mindent ez tesz érthetővé, sőt sok minden csak így érthető. Vagyis, mindenképpen termékenyebb értelmezési irány ez, mint a problémának a pusztán „tehetségre” (vagy a tehetség hiányára) való leszűkítése. Az, hogy egy műben a közös, habitusban lerakódott tapasztalatok mely köre jelenik meg, önmagában is elárul valamit erről a műről.

Habitus és irodalom összefüggése, azt hiszem, nem is vonható kétségbe. E tanulmány azonban nemcsak ezen összefüggés mellett foglal állást, de a habitust egyenesen központi jelentőségű fejleménynek látja, amelyből az irodalom felé éppúgy vezet út, mint a legtágabb értelemben vett társadalmi mozgalmak, vagy éppen a „politika” világa felé.

Magyarán, sok minden, ami az ember egyéni és közösségi élete szempontjából fontos, igazában ezen fordul meg. A habitus, közelebbről a habitualizáció, azaz a habitust eredményező folyamat ismerete az emberi aktivitás mentális mélyszerkezetébe világít bele, annak leírását teszi lehetővé.

2

De mi ez a „habitus”? A habitus, mint minden más is, leírható absztrakt és formalizált módon, de elvont használata nem igazán termékeny. Igazában csak a maga konkrétságában, mint fölhalmozódott speciális „közös tapasztalat” érdekes, amely nem helyettesíthető be egy másik habitussal, a fölhalmozódó tapasztalatok egy másik körével. Mindig „tartalma” és a folyamat, amely eredményezi, teszi érdekessé.

A habitus ugyanis egyféle közös tudás; a habitualizálódás során, a „mindennapi tapasztalatok” fölhalmozódásakor születik meg. A mindennapi életben fölhalmozódó közös tudás „szociológiáját” Schütz, Berger és Luckmann munkái alapján S. Varga Pál (Tiszatáj, 2011. 11. sz.) már jól s tömören összefoglalta. Az alapsémát, amely a habitualizáció fázisait leírja és modellezi, érdemes itt is idéznünk. „Kiválogatódnak azok a tapasztalatok, amelyek egy társadalomban ismétlődően fellépnek és lényegeseknek mutatkoznak. Ezek a tapasztalatok elvesztítik az egyes felléptükkor mutatkozó egységüket és személyes vonatkozásait (tipizálódás, anonimá válás), ezzel interszubjektív – a szereplők tudatában objektív – érvényességre tesznek szert. E közös tapasztalatok könnyen, receptszerűen felhasználható szimbolikus formát öltenek (szimbolizáció): miután így modellszerű állandóságot nyertek és széles körben habitualizálódtak, bekerülnek a társadalmi gyakorlat rutinjába (szedimentáció), létrejönnek általános elérhetőségük csatornáin és használatuk szabályai (intézményesülés), végül egységes mintázatba integrálódnak, amelynek értelmét az egyén belátja, így előíró funkcióját is elfogadja (legitimáció)” (S. Varga 2011: 58.). Ahhoz, hogy ez a „közös”, azaz habitussá alakult tudás működhessen, irányíthassa az életet, „alapvetően három kritériumnak kell benne érvényesülnie: a realitás, a totalitás és a koherencia feltételeinek” (S. Varga 2011: 59.). E három feltétel közül különösen kettő, a realitás és a totalitás elve fontos. (1) „A realitás elvének érvényesülését nem az objektív (vagy inkább: a tudományosan megállapított) valósághoz való hozzámérés, hanem a közös, releváns tapasztalatokkal való folyamatos szembesítés biztosítja.” (S. Varga 2011: 59.) A közös realitásnak ez a szerepe teszi érthetővé, hogy más-más közösségnek részben vagy egészében más-más közös tapasztalata van. A habitusnak csak a saját közösségen belül van érvényessége, egy másik közösség szempontjából ugyanaz a tapasztalat már az érzékelhető tapasztalatok körén kívül van. Az „idegen” habitus megnyilvánulása nem a „realitásnak” a tapasztalata, hanem valami „idegennek” és „problematikusnak” a leképeződése. Habitus és habitus között inkongruens viszony is fönnállhat, különösen a társadalmak átalakulásának időszakában, amikor (más-más csoportokban) egyidejűleg a réginek és az újnak a tapasztalata is halmozódik, amikor másféle tapasztalatok habitualizálódnak – vagy az úgynevezett „kettős szerkezetű” társadalmakban, amikor egyidejűleg, párhuzamosan két, merőben más természetű struktúra él egymás mellett. (2) „A totalitás posztulátuma azt jelenti, hogy nem léphet fel olyan releváns közösségi tapasztalat, mely részt hasítana az értelmesség mindent lefedő szövetén; a szimbolikus értelemvilágban rendszerkényszer érvényesül, s így egyetlen deviáns tapasztalat az egész megbomlásával s a káosz eluralkodásával fenyegethet.” (S. Varga 2011: 59.) Nem árt azonban leszögezni, hogy a totalitás eme követelménye is voltaképpen nem föltétlenül össztársadalmi érvényességet involvál, „csak” egy adott közösségben érvényesül. A „totalitás” külön-külön érvényesül (s más és más szimbolizációt eredményez) a „rég” és az „új” közösségben, a kettős struktúra „egyik” és a „másik” elemében. A totalitás

posztulátumából következő rendszerkényszer ugyanakkor azzal a következménnyel jár, hogy az „egyik” közös tapasztalat szempontjából a „másik” többnyire nemcsak nem kompatibilis, de rivális, sőt destruktív tapasztalat. „Hamis” és „elvetendő”.

„Szerencsés” esetben természetesen a habitualizáció egynemű, homogén közegben zajlik le, s az adott kultúrán belül egyetemesen érvényesül. Az említett zavaró momentumok (átmenetiség időszaka, „kettős struktúra”) azonban roppant komplikálttá tehetik ezt a folyamatot, s tartósíthatják az osztársadalmon belüli tapasztalatkonfliktusokat. A habitusok harcát.

Mindenesetre, szögezzük le ismét, a mindennapi közös tudás termelődésének konkrét leírása sok mindent érthetővé tud tenni. Így, egyebek közt, a modern magyar irodalom modernségének mélyszerkezetét is.

3

A modern irodalom megértése szempontjából kulcskérdés, hogyan alakul ki az a habitus, amelyik már „modernnek” tekinthető, s amely a modernség mentális bázisát adja? Mi az a külső a meghatározottságok szövedékében, ami már szignifikánsan „modern” habitust eredményez – vagy, az ellenszegülőket marginalizálja? (A modern és nem modern, utóbb antimodern habitus ugyanis, jól érzékelhetően, egy időben is létezik. Van, aki mentálisan modernizálódik, s van, aki – mert valamilyen okból megteheti – ellenszegül e trendnek. Nem teszi ki magát az új impulzusoknak, esetleg el is utasítja azokat, ragaszkodva a „régii”, még más kontextusban kialakult, személyes vagy átvett „tapasztalatokhoz”.) S az is nagy kérdés, szabadon választott beállítódás-e a „modernség”, avagy idővel mindenképpen és automatikusan érvényesülő külső meghatározottság? Azaz, választás-e vagy „sors”? A választás bizonyos lehetősége adottságnak látszik: ha nem lenne tényleges választási lehetőség, bizonyos feltételek mellett „mindenki” „modern” lenne, azok is, akik, tudjuk, megmaradnak nem modernnek, vagy antimodernek lesznek. Azaz, választási lehetőség nélkül a modernség csak egy mindenkire kiterjedő történeti fázis lenne – a közkeletű felosztás: a premodern, modern, posztmodern legalábbis erre enged következtetni. Ám a választás lehetősége, bár bizonyos határok között csakugyan létezik, semmiképpen nem abszolút. A modernségből való kizáródás marginalizál – vagy, idővel, megteremti a „modernnek” modern ellenpólusát. (A habitusban is, de nem csak ott.) Mindez arra enged következtetni, hogy azok az „új” meghatározottságok, amelyek közös tapasztalatként a modernséget eredményezik, eleve élére állítják a kérdést: modern leszel, vagy meg kell változtatnod mindazt, ami a modernséget eredményezi? A modernség domináns trend, az egy irányba mutató, közös tapasztalatok diktatúrája.

De mik azok az egy irányba mutató, közös tapasztalatok, amelyek a modernséget eredményezik?

A válasz elvont és általános formában egyszerű: a kibontakozó kapitalizmus mindennapos tapasztalatai. Ám ennyiben, de csak ennyiben, a modernitás nem lenne egyéb, mint a kapitalizmus pusztá átnevezése, s így a válasz az elvontság és az általánosság kódében maradna. Márpedig, nem nehéz belátni, maga a dinamika a magyarázó értékű. Aki nem látja át (s nem tudja leírni) azt a folyamatot, amely megszűli a „modern”-t, magát a modernséget sem értheti meg. Elfödve marad az az összefüggés, hogy a tőkeológia érvényesülése, egyebek közt, alapjaiban változtatja meg az érintkezési viszonyokat is. Olyan új feltételeket teremt az emberek egymás közötti érintkezésében, amelyekhez így vagy úgy, de igazodniuk kell. S ezek az érintkezési viszonyok tapasztalatokat szülnek, s csak részben, méghozzá kisebb részben megválaszthatók. Az ember s ember közötti érintke-

zések jellege, módja és mentális következménye az esetek döntő többségében eleve mint adottság van adva, amelyet az egyes ember nem szabadon alakít, hanem csak kénytelen-kelletlen tudomásul vesz.

A tőkeviszonyból, s az e viszonyban elfoglalt helyből kialakuló társadalmi struktúra ennek az érintkezési viszonyoknak csak a megalvadt formája. Szempontunkból elsősorban nem maga ez a struktúra, hanem ennek a struktúrának a dinamikája az érdekes – azok a folyamatok, amelyek széles körben közös tapasztalatokat eredményeznek, s megteremtik egy lehetséges habitus formáját és szerkezetét. Az „új” tapasztalatok némelyike pedig tömbösödik, szorosan összetartozó egységet alkot, s a világhoz való viszony új lehetőségét mutatja. Utólag, de olykor már *in statu nascendi*, „modernként” azonosítódik.

4

Közülük az első, s nagyon gyorsan fölismerhető új tapasztalat az élet *fölgyorsulásának* tapasztalata. A gyorsulás elsősorban mint „lehetőség”, mint mediális gyorsulás jelentkezett, s az egyes ember „csak” élt ezzel a lehetőséggel vagy elszenvetde azt. A tudomány eredményei ugyanis olyan eszközöket teremtettek, amelyek gyorsabb kommunikációt tettek lehetővé, kimondatlanul is diktálva az új tempót. Megszületett és elterjedt a táviró, a telefon, a nehézkes és lassú „gutenbergiánus” sajtót fölváltotta a sokkal gyorsabb és egyben nagyobb kapacitású rotációs technika, amely rendszerbe állítva fölgyorsította és kiszélesítette a tömegkommunikációt. Megjelentek a gyors, mozgékony és nagy példányszámú bulvárlapok. Mindezek következtében a kommunikáció addig soha nem látott mértékben fölgyorsult. A táviró és a telefon, nagy távolságokat áthidalva, a személyes, közvetlen érintkezés szintjére hozta a nagy távolságok közötti, szükségképpen lassú és körülményes információcserét. Ez, túl a privát élet kényelmén, üzletileg is új helyzetet teremtett. Sőt a telefon nemcsak gyorsított, de szinte teljes értékűen gyorsított, hiszen a kommunikáció e formája az addigi, nagy távolságokat csak lassan áthidaló megoldásokhoz képest nem egyirányú és lassú volt, hanem *dialogikus* és *gyors*. A „természetes” kommunikációt modellezte, de megnövelte annak hatékonyságát. Oda-vissza jött s ment az információ, egyidejűleg, késleltetés nélkül. (Ami most kimondok, azt a telefon révén a másik most hallja, s most válaszol rá, amire azután azonnal, késlekedés nélkül jöhet az újabb reagálás.) Azaz, a nagy távolságok közötti kommunikáció az azonos helyszínen folyó kommunikáció gyorsaságára tett szert. A rotációs alapú, „modern” tömegkommunikáció pedig, egyesítve a mediális gyorsulás teljes lehetőségkészségét, nemcsak fölgyorsította a kommunikációt, de intézményesítette is, és tömegeket vont be e folyamatba. Ennek a formának az előnye a két ember közötti, például telefonos kommunikációhoz mérten részben abból fakadt, hogy a modern tömegmédiium összegyűjtötte és megsokszorozta az egyénileg megszerezhető közvetlen információkat (tudósítók, hírügynökségek, differenciálódó szerkesztőségi munkamegosztás stb.), részben ezeket a kumulált információkat egyre gyorsabban, egyre rövidebb idő alatt juttatta el a folyamatosan növekvő létszámú címzettekhez. Magyarán: egyre nagyobb volumenű információt, egyre gyorsabban, s egyre szélesebb körhöz juttatott el, kiterjesztette a kommunikáció dimenzióját. Vagyis, nagyobb körről, nagyobb körnek, nagyobb gyorsasággal szolgáltatott információt.

A vasúthálózat kiszélesedése, lefedve az egész országot, a közvetlen, fizikai helyváltoztatás viszonylag gyors és a „hagyományos” közlekedési eszközökhöz (pl. lovas kocs) mérten összehasonlíthatatlanul kényelmesebb lehetőségét teremtette meg. A személyközi, s csak személyesen elintézhető ügyek intézése ezzel szintén fölgyorsult. S természetesen

megnőtt az árumozgatás hatékonysága is (ami például Bécsben eladhatóvá tette a makói hagymát, s ezzel új üzlete lehetőségei előtt tárt kaput).

A mediális gyorsulás lehetősége a 20. század elején már Magyarországon is adott volt. S az egyéni, „személyes” gyorsulást csak az eszközökhöz, a gyorsító médiumokhoz való hozzáférés korlátozta, behatárolva azok körét, akik ezekkel a „lehetőségekkel” élhettek vagy élni kényszerültek. Azaz a lakosság egyik, kisebbik hányada részese volt már az élet fölgyorsulásának, a másik, a nagyobbik hányada viszont még kívül rekedt ezen. (A telefonkönyvek például sokáig meglehetősen vékonyak voltak, a kapcsolást, manuálisan, kevés számú telefonos kisasszony is le tudta bonyolítani, s a hívások mennyisége sokáig nem is igényelte a kapcsolás automatizálását. S a legnagyobb példányszámú bulvárlap, *Az Est* is, amikor példányszámcsúcsot ért el, akkor is „csak” az 500 ezres határig jutott el – a 18 milliós országban. A jogilag Szegedhez tartozó szegedi tanyák lakói pedig, ha egyáltalán eljutottak a városba, amelynek jogilag polgárai voltak, változatlanul lovas kocsin, hosszú zötykölődések árán jutottak el. Egy vásárnapi beruccanás hajnali indulást és késő esti hazaérést jelentett számukra. A gyorsaság ide még nem tört be.)

A lehetőség azonban bizonyos területeken és bizonyos összefüggésekben: kényszer. A lehetőségekhez mérten gyorsnak kell lennie, gyorsítani kell a tempót. Ott például, ahol a gyorsaság anyagi előnyökkel jár, a folyamat szereplői – saját érdekükben – rákényszerültek arra, hogy maradéktalanul kihasználják a mediális gyorsulás adta lehetőségeket. A hagyma beérését meggyorsítani nem, vagy csak nagyon kis mértékben lehetett, a gyorsításnak természeti korlátai voltak. A hagyma eladását, a hagymakereskedelmet viszont már föl lehetett gyorsítani. Azt a hagymát, amelyet a helyszínen megvettek a termelőktől, a távíró és a telefon révén szinte azonnal, nagy tételben, tovább is lehetett adni. A Makó és Bécs közötti távolságot a mediális gyorsulás, üzleti szempontból, szinte kiiktatta. Az üzletkötés „azonnal” lebonyolítható volt, majd, viszonylag kis késéssel, az üzletkötés után már maga az áru is rendeltetési helyére ért – a vasúti teherforgalom keretében. Ez a helyzet természetesen hagymatermelő és hagymakereskedő habitusát is eltérően alakította. Sőt, részleges szembenállásukat is megteremtette. A seftelj vagy „szedd guggolva a vereshagymát” érzülete, könnyű belátni, más. De az idő, azaz a gyorsaság az üzleti élet szinte minden területén egyre fontosabb szempont lett. A nagyvárosi élet, tőketulajdonos és bérmunkás számára egyaránt gyorsabb lett. Az infokommunikációs technológia működtetőit, az újságírókat (akik egyben többnyire írók is voltak) pedig talán mindenki másnál gyorsabb tempóra szorította munkájuk.

Az „üzlet” számára a lehetőséggel való élés figyelmen kívül nem hagyható szükségszerűség volt. Ha az árut nem én adom el most, akkor a konkurencia megelőz, leköröz: ő köti meg az üzletet. S mindent a nyertes visz, a vesztes hoppon marad. Ez azonban viszonylag egyszerű példa. A mediális gyorsulás illusztrálásának közvetítő kereskedelem gyakorlata csak könnyen átlátható, egyszerű, sőt „kézzel fogható” esete. E gyakorlatnál absztraktabb, ám következményeiben lényegesen súlyosabb fejleményeket produkáló változat az, amikor az áru már maga a pénz, s az üzletelés a pénz mozgatása. S a pénzt mint árut mozgatni ugyanúgy gyorsaságfüggő aktus volt, mint a példaként megemlített hagymakereskedelem. Ahogy 1912-ben egy magyar gazdasági író írta az akkoriban mutatkozó úgynevezett „fejlődési válságot” magyarázva: *„Az elmúlt évtized pénzbősége, mely a magyar hitelgazdaságot oly nagyra növelte, a tőkekonzentrációknak és a modern technikának a kereskedelmi forgalomban való alkalmazásának következménye volt. A tőkekonzentrációk révén oly tőkeerős intézetek és vállalatok keletkeztek, melyek a legnagyobb biztosságot nyújthatják s így a legnagyobb hitelt és bizalmat is élvezik. Ezek a vállalatok a posta, a távírda s a telefon segítségével egyazon tőkét szédületes gyorsasággal képesek megforgatni, egyik helyről a másikra rendelni, vagyis aránylag kicsiny készpénzzel horribilis forgalmat képesek elérni.”* (Nyugat, 1912.

15. sz. 216.) Hogy e pénzforgató gyorsaságnak milyen gazdasági következményei lettek, itt s most nem érdekes, szempontunkból csak az a fontos, hogy a mediális gyorsulás ebben az üzletileg oly fontos összefüggésben is érvényesült, s e gyorsaság, elismerten, a „modern technika” biztosította lehetőségekre épült. Azt pedig talán mondani sem kell, hogy e „technikai” lehetőségeket a profitmaximálás igénye az üzletelő számára kényszerre változtatta. A kínálkozó lehetőségekkel élni kellett, s e folyamatból nem, vagy nem könnyen lehetett kiszállni – aki kiszállt a pénzek ide-oda mozgatásából az üzletileg marginalizálódott, vagy megbukott.

A gyorsaság, pontosabban: a gyorsulás a modernitás alapvető vonása volt – kényszerre való lehetőség. S fokozatosan az élet egyre nagyobb köreit fogta át, hajtotta uralma alá. E változás alól természetesen nem vonhatta ki magát a betűtermelés intézményrendszere és szereplőgárdája sem. Maga a munka természete tette ezt elkerülhetlenné. A napilapoknál (amelyek a kor legfontosabb ilyen médiumai voltak) a megjelenés üteme (a periodicitás rögzítettsége) és a „frissesség” követelménye lerövidítette az alkotásra fordítható időt, s fölgyorsította az írás aktusát – automatikusan csökkentve az egy szövegre fordítható műgondot. A munka üteme feszítettebbé lett, s a tempót minden körülmények közt tartani kellett. Fölértékelődtek a gyors tollú, gyorsan író újságírók, az elmélyült, „pepecselő” alkotók rovására. Ez érthető. Maga a technika, amely az egyénileg létrehozott szöveget megsokszorozza és széles körben fogyaszthatóvá teszi, már adva volt. S ami lehetőségként létezett, azzal élni is kellett – a szellemi kapacitásnak a technikai kapacitáshoz kellett igazodni. A tőke értékesülésének alapkövetelménye, kapacitás ne maradjon kihasználatlanul, a kihasználatlan kapacitás veszteség.

5

A másik új tapasztalat az *átjárható terek folyamatos tágulása*. Ez, mint a modern korban minden, maga is bonyolult folyamatok összjátékának eredménye volt.

A tér, hétköznapi, „konvencionális” értelemben állandó kiterjedésű, nem nő, nem csökken. Valami fix. Társadalmi szempontból azonban nem így van. Az ember maga teremti meg s lakja be a teret, s ennek messzemenő következményei vannak. A kibontakozó kapitalizmus a termelőkapacitások koncentrálásával és a differenciálódó funkciók együtt tartásával nagy településszerkezeti változásokat indított el. A hagyományos kis lélekszámú, szétszórt, és csak lazán összekapcsolódó településhálózatban megjelentek a „modernizálódás” centrumai, a nagyvárosok, mindenekelőtt az új korszak nagy teljesítménye, a főváros, amely három város egyesítéséből hamarosan milliós lélekszámú modern metropolis lett. S Budapest térszerkezete, méretei miatt is, mindenekelőtt azonban a lakás és munkahely radikális szétváltsága, sőt széjjeldobása következtében, a termelési, igazgatási és egyéb, egyre fontosabbá váló funkciók elkülönítésével, új térformák megteremtésével (stb.) bonyolulttan tagolttá vált. Nemcsak a gyárak világa különült el a térben a személyes élet tereitől, a tanulás, a szórakozás, a reprezentáció, vagy éppen a biológiai regeneráció tereitől, de mindez meghatározott rend szerint történt. A lakásviszonyokat egyszerre jellemezte például a négyemeletes, körüti nagy „paloták” városképet meghatározó elterjedése (egy-egy lakásban sok szobával!), és a külvárosi, „ágyrajárókat” befogadó nyomortanyák „virágzása”. Jól kirajzolódtak az egyes kerületek társadalmi karakterei is. Más szociokulturális képletet mutatott például a Víziváros, a Lipótváros vagy a „nyocker”. Az egyenlőtlenségek áthidalására (elvileg „mindenki” számára hozzáférhető, valójában persze csak szelektíven használt) oktatási, kulturális és művészeti intézmények jöttek létre vagy erősödtek meg. S ugyane célból olyan sajátos, multifunkcionális intézmény is, mint a

kávéház, teljesen általánossá lett. A kávéházak vendégköre nagyon különböző társadalmi rétegekből regrutálódott, s maga a kávéház találkozási, szórakozási és reprezentációs igényeket éppúgy kielégített, mint a társadalmi tapasztalatok cseréjét. A főváros térszerkezetében természetesen „kronológiai” egyenlőtlenségek is mutatkoztak. A nagy építkezések, például a körutak kiépítése csak fokozatosan bontotta meg a „történeti” adottságokat, fokozatosan tüntetve el a „grundokat” (a még beépítetlen tereket), és a sokáig megmaradó „archaikus” zárványokat, az éppen ezért sajátos hangulatú Óbudát, Tabánt stb.

A milliós nagyváros természetesen új feltételeket teremtett a városban való közlekedés számára. Gyalog, sétálva immár nem lehetett bejárni, a város egyik helyéről a másikra azonban el kellett jutni – s ez jelentős távolság is lehetett. A rendszeresen bejárando terület pedig átlagosan is jóval nagyobb lett, mint „hagyományos”, kisvárosi körülmények között volt. Az egyes ember számára megnőtt az összefüggő, lakott terület kiterjedése, s ez egyszerre jelentett lehetőséget és feladatot. A megnövekedett tér elemei között azonban átjárhatóság (pl. úthálózat) volt, amely az egyén számára előnyökkel járt, ám ezzel a lehetőséggel élni is tudni kellett. Az átjárhatóság elvi lehetőségét a tömegközlekedés kibontakozása tette valósággá. Mindenekelőtt, s minden más megoldásnál hatékonyabban a „villamos” (amely kezdetben persze még „lóvasút” volt). A tömegközlekedés természetesen nem a reprezentáció vagy az elkülönülés szerepét töltötte be (mint a „hagyományos” úri közlekedés, a hintó), s nem is volt túlzottan kényelmes. Fizetni is kellett érte. De az egyik helyről a másikra viszonylag gyorsan elszállította az utast, aki időt s energiát takarított meg, s a villamosközlekedés viszonylag gyorsan hálózattá állt össze. A hálózat pedig egyre inkább lefedte a várost, amely így – nagy kiterjedése ellenére – átjárhatóvá vált. Az átjárható tér kitérült. A villamoson való közlekedés persze nem volt problémák nélküli. Anomáliái, például periodikusan ismétlődő zsúfoltsága, az utasok egymás iránti tapintatlansága, erőszakossága mind újságcikkek s irodalmi alkotások témái is lettek, sőt idővel a tömegkultúra utalásaiban is szerepet kaptak. (Vö. *„hétre ma várom a Nemzetinél*, ott, ahol a hatos megáll”. E példa egyben már a hétköznapi életben kialakult irány- és helymegjelölési gyakorlat átalakulására is némi fényt vet.) A tehetősek elegánsabb és kényelmesebb, a reprezentálást is szolgáló lehetőségei persze továbbra is megmaradtak, vagy éppen újabbakkal gyarapodtak. A konflis mellett föltűnt a sokáig még szenzációszámba menő automobil. (Utóbbi például nemcsak a milliomos báró, Hatvany Lajos kényelmét szolgálta, aki már íróbarátaival nagyobb körutakra is vállalkozott, de a jól kereső drámaíró, Molnár Ferenc is saját autóval karambolozott.) Az „úrvezető” fogalmában irigység és elismerés, az „előkelőség” méltánylása sűrűsödött össze.

A terek átjárhatóságának kitérülése más vonatkozásban is tetten érhető. A vasúthálózat kiépítése és folyamatos fejlesztése (például új vonalak kialakítása) az ország településhálózatát is elég nagy mértékben összekapcsolta. A fejlesztés elsődleges célja természetesen az áruforgalom elősegítése, gyorsabbá, hatékonyabbá tétele volt, de a központi – állami – erőforrások illetően való fölhasználása a személyközlekedés terén is ugrásszerű javulást produkált. A magántőke nem tudta volna kiépíteni és fenntartani, a MÁV, a Magyar Államvasutak azonban a legnagyobb és leghatékonyabb állami céggként igazi közérdeket szolgált. A személyközlekedés három, különböző kényelmi színvonalon mozgó szolgáltatásként szerveződött meg. Az I. osztály adta meg az igazi kényelmet az azt megfizetni tudó utasnak, a III. pedig voltaképpen csak a fizikai helyváltoztatást garantálta. De e tagolt megoldás éppen megfelelt a vasút széles körű fölhasználásának. A vonat a Budapesten tanuló „vidéki” fiú hazautazásának éppúgy gyors és kényelmes formája volt, mint az ügyei után járó ügynök üzleti utazásának vagy a hírlapíró riportútjának. A vasút felértékelődésének beszédes jele, hogy egyes politikusok hivatali idejük során saját birtokuk „elérhetőségét” is keresztülvitték. Miként az is, hogy a fővonálhoz idejében hozzákapcsolódó

nagy falu, Békéscsaba gazdasági fejlődése megugrott, a fővonalhoz nem csatlakozó, elzárkozó megyeszékhely, Gyula pedig megrekedt fejlődésében. De e fölértékelődésnek „szubjektív” momentumai is ismertek. A szabadjegy például, amely bizonyos „szakmáknak” privilégiumként járt, szimbolikus jelentőségre tett szert. Volt például író (Ambrus Zoltán), aki szabadjegyének megvonása miatt szakított lapjával (*A Héttel*), s a szabadjegy, tudjuk, már-már valóságos valutaként funkcionált: újságírók sokszor szabadjeggyel fizették meg szabószámlájukat. S szinte törvényszerű fejleményt kell látnunk abban, hogy a vasút az irodalom, sőt a költészet tematikájában és szimbólumrendszerében is föl-fölbukkant. (Például Juhász Gyula, Kosztolányi verseiben. Az irodalmi vasút- és mozdonymotívumról már tanulmány is született.)

A közlekedés javulásának, lehetőségteremtő szerepének élménye közélmény lett. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy mindenhol s mindenkinek *de facto* megnőtt a lehetősége, hogy a tér mindenkinek kitágult volna. A tanyák lakói vagy az uradalmi cselédek mindebből gyakorlatilag kimaradtak. Voltak „utazó” és nem, vagy csak nagyon ritkán utazó rétegek. A tér tehát nem mindenki számára egyformán tágult ki. A térbe zártság élménye is megmaradt. De bizonyos mértékig még a nem mobil rétegek is részesültek a tér eme kitágulásának tapasztalatából. Legalább kommunikációs pótlék formájában. A vasúthálózat kiépülésének és hatékonyságának figyelemre méltó következménye, hogy a kora délután megjelenő *Az Est* estére már olvasói kezében volt Budapesttől távoli településeken is. (A vasúti menetrend szerkezete ezt lehetővé tette, egészen az összeomlásig.) S mindez megnövelte a technika nimbuszát. A repülés például még nem volt igazán gyakorlati közlekedési eszköz, de mint a földtől való elszakadás lehetősége, szimbolikus jelentőségre tett szert. Újságírók és írók témájává vált, egy ősi emberi vágy megvalósulását ígérve. Karinthytól Cholnokyjig többen is írtak erről, s gyorsan igazolódtak. A repülőgép, bármily kezdetleges volt is, praktikusán is egyre használhatóbb lett, az első világháborúban már harci gépezetként tűntek föl a légtérben, „felfelé” is kitágítva, „átjárhatóvá” téve a teret. Igaz, ezek a háborús repülőgép-pilóták, a szárazföldi harcoló alakulatok gyakorlatában nem osztozva még mint „sportemberek”, vagy ha úgy érthetőbb, mint régi vágású, premodern „lovagok” vívták meg légi csatáikat.

A repülőgép azonban már a tér átjárhatóságának kitágulását szimbolizálta igen hatásosan.

6a

Az átjárható tér kitágulása a „másik” megtapasztalásának lehetőségét is megnövelte. Budapest nemcsak beépített területének nagyságával, de lakott területének „sűrűségével” is ember s ember új viszonyának megteremtője lett. A beépíthető telek érték volt, maximális kihasználására törekedtek. „Fölfelé” is építkeztek. A többemeletes, soklakásos nagy bérházak vertikálisan is, horizontálisan is kapcsolatot teremtettek az emberek bizonyos csoportjai között. Az öt-hat szobás, nagy alapterületű lakások, amelyek nemcsak egy-egy családnak, de az őket kiszolgáló személyzetnek (cselédlány, frajlen stb.) elhelyezését is lehetővé tették, egy régi, patriarchális „úri” életformát igyekeztek átmenteni az eltömegesedés viszonyai közé. Ez azonban csak felemásan sikerülhetett. Az egyik, jó polgári színvonalon élő írónk lánya sok évtizeddel később azt mondta, „nem is volt olyan sok az a hat szoba”. S igaza is volt. A tér szigorúan határolt volt, s egy mechanikus, meg nem bontható rendbe tagolódott bele. A zártság élményét adta – a „szabadságért” már ki kellett menni a természetbe, hegyekre, vízpartokra.

A privilegizált lakáslehetőség azonban még e szűkített, „modern” formájában sem mindenkinek járt ki. Az európai metropolisszá váló Budapest társadalma, a premodern

társadalmak viszonylagos egyneműségével ellentétben, már nagyfokú differenciálódást, sőt heterogenitást mutatott. Kifelé a felületes szemlélő számára az dominált, hogy kiépültek a körutak, megszülettek a „palotaszerű” nagy bérházak, amelyeknek tehetős lakói a polgárosodás haszonélvezői voltak. A szaporodó reprezentatív középületek és/vagy a (talmi, de vonzó) előkelőségű kávéházak (a közös magánélet e roppant fontos terei) pedig csillogást adtak mindennek. De erre redukálni Budapestet nem lehet. A városnak sötétebb oldala is volt. A „kormos” gyárok, a kis, szegényes műhelyek, vagy a nyomor leplezhetetlen kulisszái mögött nagyon sok és sokféle egzisztencia kereste helyét. Elsősorban a kor igazi újdonságát megtestesítő, a modern ipart megteremtő gyári munkások. De nem csak ők. A náluk jobb és rosszabb lehetőségű népesség ezerféle formában jelen volt a városban. Föltűnt a szakértelmet, szorgalmat és invenciót mutató, keményen dolgozó „polgár” nálunk szintén új típusa. A technikai fejlődés megteremtette új szakmák számos képviselője, például a gépipró kisasszony, aki mindjárt egy modern mítosz modellje is lett (I. *Mesék az írógépről* [1905] – regény, majd film is készült a kollektív vágyakat kifejező „történetből”). S a város lakója volt a kicsi és szegényes, sűrűn változtatott ferencvárosi bérlakását rendszeresen ágyrajárókkal megosztani kényszerülő, gyerekeit egyedül nevelő másónő is. (Vagy ágyrajárójaként, a vidékről Pestre kerülő hivatalnoklány, akit a nagyváros vonzott.) Vagy az új privilegizáltak életét megkönnyítő, sőt sok vonatkozásban lehetővé tevő kiszolgáló személyzet (hordárok, szolgálk, cselédek stb.) külön „társadalommá” összeálló tömege. S az extrémnek látszó esetek sem voltak ritkák. A Ligetben, a padon például olykor lecsúszott dzsentri aludt (e szerep prototípusa Cholnoky Viktor volt), aki végül még lakáshoz is csak egy varrónő jóindulatából jutott – élettársként beköltözvén hozzá. De tudunk a kopott hotelokban lakó, a fővárosban mindvégig „idegen” maradó nyírségi exdzsentri hírlapíróról is (aki melleleg nagy magyar író lett). A kispolgári egzisztencia aljáról induló, pályáját kifutófiúként kezdő, majd gyanús pénzügyleteket bonyolító, „gazdasági” újságíróvá emelkedő zsidó fiatalember (Miklós Andor) viszont mesés karriert futott be. Utóbb egy médiabirodalom mindenható urává küzdötte föl magát. S jelen voltak az „egy kézre dolgozás” élharcosai, az ügyeskedő, korrupt politikusok is. A példák és a típusok sorolása hosszan folytatható lenne.

Nagyon sokan közülük csak „egyszoba-konyhás” lakásokban laktak, albérlők, vagy éppen ágybérlők voltak. A régi, „hagyományos” intimitás számukra elveszett, vagy meg sem születhetett már. S nagyon sokan már csak azért is kávéházba járók lettek, mert saját „otthonuk” reprezentálásra, társas együttlétre nem volt alkalmas, s a kávéházi időzéssel a rezsit (fűtés és világítás) is lehetett csökkenteni. Egy egymillió, eltömegesedett város lakói azonban, bár sok minden elválasztotta őket, már nem szigetelődhettek el egymástól. Vagy szórakozásuk során (pl. az ideiglenesen mindenkit integráló kávéházban, a Városligetben, esetleg nagy, „össz nemzeti” ünnepeken, a sokadalomban), vagy munkájuk során egymás mellé, esetleg egymás közé keveredtek. S „urak” és az őket kiszolgálók hagyományos viszonya is, régi és új formáikban egyaránt, a kívülről megfigyelhetőség helyzetébe került. A cseléd-történetek például, szimptomatikus módon, a közbeszéd „örökzöld” témái lettek – idővel még az irodalomnak is témát adva. Az úgynevezett „szervezett munkások” pedig – nagy történelmi újdonság volt ez! – politikailag is láthatóak lettek. A korabeli sajtó – a vicclapoktól a komoly folyóiratokig – mindezt nem is tudta már eltakarni. A társadalom hierarchikus tagoltsága, belső feszültségei valamiképpen átszivárogtak a nyomtatott betűkbe is.

Ez a – felülről, magasból nézve – még egységesnek látszó, de valójában egymásnak feszülő tarka populáció már „*a modern élet széthullóban lévő külső és belső világát*” mutatta, „*amelyben – ahogy egy mai szociológus általánosságban írta – régi és új szubjektum- és csoportformák sokasága*” burjánzott. Már beindult a „*mindent átfogó értelmi keretek evidenciájának*”

föllazulása, majd bomlása, s egyre inkább a magára utalt egyén új tapasztalata lett a kényszerű személyes döntések mindennapos ismétlődése. A személyiségalakzatok és az értelemközösségek pedig örökölt adottságból személyes döntés kérdésévé differenciálódtak, ami azzal járt, hogy a személy- és csoportközi viszonyok is „finomodtak” és bonyolultabbak lettek. S az állandó alakulásban levés feszültsége fölerősítette az identitás és a „kollektív összetartozás” szükségletét. Kulturális és politikai szerveződések, sportklubok stb. jöttek létre.

Mindez azzal járt, s ez történetileg nem becsülhető le, hogy a nyilvános térben való mozgás automatikusan a súrlódások, a *mentális konfrontálódás* élményét hozta magával. Ennek az élménynek az „értelme” persze nagyrészt a tömegmédiák átértelmező munkájának függvényeként alakult ki, de annyi egyéni autopsziás tapasztalat mindenkiben főlhalmozódott, hogy a saját preferenciái szerinti médiumot „igazolni”, megerősíteni (az ellenhangokat pedig elutasítani) tudja. A társadalom mentális képe tehát, jóllehet egy mediális átalakítás eredményének tekinthető, mint „saját” élmény, saját tapasztalat rögzült a fejekben. Megszületett a modern – heterogén és inkoherens – társadalom tapasztalata.

6b

Az egymilliósi Budapest az *idegenség tapasztalatát* is általánossá tette. Egymillió ember már nem ismerhette meg egymást személyesen. (Egy ember – bizonyos vizsgálatok szerint – csak maximum 3-4 ezer másikat „ismer”.) Megnőtt tehát a „másik” külsődleges, kategorizáló besorolásának szerepe, a *kategoriális tudás* megszerzésének és birtoklásának fontossága. *„A kategoriális tudás fogalma itt azt jelenti, hogy többnyire annyi tudható meg csupán a többiekéről, az idegenekről, hogy milyen (társadalmi) kategóriába vagy a társadalmi kategóriák melyikébe tartoznak. A kategoriális tudás – egyszerű esetben – a vizuális benyomásokból keletkezik, komplex módon pedig a verbális és vizuális információk együtt hozzák azt létre. [...] [A] nagyvárosi modernitás terében jószerivel csak a vizuális informálódás lehetősége adott. Igaz ez akkor is, ha hébe-hóba azért létrejön a személyes kontaktus két nagyvárosi »idegen« között is, ami persze ritkán lépi túl a funkcionalitás határait.”* (Gyáni Gábor, Korunk, 2015. 9. sz. 54.)

De Budapest lakossága eredete szerint is erős tagoltságot mutatott. Mindenekelőtt a budapestiek nagyon nagy százaléka nem Budapesten született, máshonnan, „vidékről” jöttek föl, s csak a dinamikus fejlődés szívó hatása tette őket budapestiekké. Ez szociokulturális metamorfózissal járt együtt, a premodern világ emberének „modernné” kellett átalakulnia. S az etnikai megoszlás is nagy tarkaságot mutatott. A „magyarok” (azaz az önmagukat több nemzedék óta magyarként meghatározók) mellett szignifikáns mértékű volt a németek, és hangsúlyos a zsidók jelenléte. Budapest ugyan a magyarosodás közege lett, s minden „idegen” eredetű népesség (az említettek mellett a kisebb létszámú szlovákok és románok is) gyors és látványos magyarosodást mutatott, amelyet a „budapestiség” a maga új egyensúlyt teremtő dinamikájával hatékonyan ösztönzött is. A budapestiek ugyan nem lettek olyanok, mint a „vidéki”, jórészt még premodern közegben élő, „igazi” magyarok, de a *magyar* főváros lakói voltak, s a modernizálódó Magyarországot reprezentálták, sőt ennek a modernizációnak a motorjai voltak. Így a „modernség” magasából tekinthettek alá a „vidéki” Magyarországra. A lakosságnak ez a származási (s egyre inkább szociális) heterogenitása az egyes származási és szociális csoportok közötti idegenségtapasztalatot erősítette. Hogy mindez nem utólagos, „történési” visszavetítés, hanem valódi tapasztalat volt, számos, jól olvasható jelzés igazolja. Szimptomatikus például, hogy a rajzos élclapok (a kor kedvelt olvasmányai) olyan képet alkottak a zsidókról, amely

a humor feszültségoldó közegében is az idegenséget hangsúlyozta. A zsidók ugyanis ezeken a karikatúrákon görbe lábú, nagy orrú, szőrös figurák – valahol a nevetségesség és a visszataszító elutasítottság között. Ez a karakterizáció persze az adott körülmények között nem vált, nem válhatott gyakorlati kirekesztéssé, hiszen a budapesti zsidók lélekszáma oly nagy volt, szerepük pedig strukturálisan oly fontos, hogy a századfordulón egy ilyen kirekesztés megvalósíthatatlan lett volna. De nem véletlen, hogy a későbbi (1995) történetírásban – már affirmatív funkcióval – megszületett a „zsidó Budapest” kliséje is. A súrlódások léte azonban az összecsiszolódás legdinamikusabb periódusaiban is letagadhatatlan. Amikor például a nagy irodalomtörténész, aki nyelvészként is elsőrendű szakembernek számított, a „*Nyugat magyartalanságairól*” cikkezett (1911), akkor nemcsak valami elvont nyelvhelyességi vita folyt. Az önmeghatározás megújításának kísérlete s a kódolt stigmatizáció egyaránt benne volt.

Mai perspektívából nem is a főváros lakosságának származási tagoltsága vagy a diszszonanciák léte az igazi kérdés, hanem az: mi és hogyan tartotta mindezt egyensúlyban?

A válasz bizonyosan nem hagyhatja figyelmen kívül a nagy és dinamikus fejlődés élményét, amely a résztvevők számára jól ellensúlyozta a diszszonanciákat. De ez így, önmagában, túl általános válasz. Emellett maga a nagyváros térszerkezete és működési módja volt az, ami áthidalta a potenciális feszültségek egy részét, s „kezelte” azokat. Így például a szegregáció kifejlődő gyakorlata. (Ez Wolfgang Maderthner és Lutz Musner könyvéből [2008] tudható, a századvégi Bécsben is így történt.) Gyáni Gábor (Korunk, 2015. 9. sz. 54.) általános érvénnyel mondhatta ki: *„A nagyvárosi »idegenek« bár egymás közelében élnek, mégsem találkoznak egymással. A népesség szegregált térbeli elhelyezkedése enyhíti a társas élettel együtt járó (osztály)konfliktusokat, nem küszöböli ki azonban az idegenséget, amely a modernitás termékeként képződik immár újra. A munkás külváros és a polgári belváros, a két pólus az idegen és az in-group megszokott dualizmusát szemlélteti. A belső megosztottság formájának döntő forrása a tömeges bevándorlás, a fokozott mérvű munkamegosztás és a többretegű társadalmi differenciáció pedig tovább mélyíti a törésvonalakat. Ezek a társadalmi különbségek nem csupán a tér- és időbeliség vagy az épített környezet feltűnő különbségeiből, de éppúgy abból a mérhetetlen társadalmi és kulturális távolságból is fakadnak, ami a modernitás ösztönző hatására hoz létre csoportszintű idegenségeket. Ez az idegenség nem az isteni elrendelés következménye többé, hanem az e világi pénzgazdálkodás magától értetődő eredménye.”*

Ember s ember viszonyának ez a metamorfózisa, a szegregáció idegenségkezelő szerepe persze maga is probléma. A viszony dinamikájának el- és lefedése, de nem megszüntetése.

7

Két kollektív „racionalitás”, két „követelmény” az irracionálizálódás dinamikáját vitte be az életbe. S ez a magyar modernitás habitusszerkezetét messzemenően meghatározta.

A dualizmus évtizedeinek Magyarországa az alkotmányos, liberális jogrendnek és a piaci kapitalizmus racionális ethoszának jegyében élt. Még a jellegében sok premodern vonást megtartó agrárium is megindult ezen az úton. A világkép és a gondolkodásmód „racionalitása” mégis felemásan, és inkább csak lerázandó béklyóként érvényesült. A mélyről fakadó, mondhatnánk strukturális, ám föl- és el nem ismert irracionálizálódás dinamikája hosszabb távon erősebbnek bizonyult, s ki is kezdte az „uralkodó” racionális ethoszt. Két, nagyon különböző természetű dimenzióban is. Egy „örökölt”, ám a modernitás viszonyai között új szerepbe kerülő valóságdimenzióban, és egy új, igazában csak ezekben az évtizedekben kibontakozó dimenzióban. Magyarországon minden közösségi diskurzus – pro vagy kontra – a „nemzeti” szempont jegyében zajlott.

Ez, azt kell mondanunk, törvénytörő volt. Önálló, szuverén magyar állam gyakorlatilag négyszáz éve nem létezett, s e helyzetben a „kiegyezés” (1867) is csak felemásan, kompromisszumos formában változtatott. Létrejött a kettős Monarchia, amelynek egyik pillérének a magyar államiság újjászerveződése adta, de ez a magyar állam csupán „társbérletben” létezett. (A közös had-, pénz- és külügy egyszerre jelentett előnyt, megnövelve a magyar államiság súlyát a világban, és hátrányt, kötöttséget. Előny volt, mert az országot ez egy európai középhatalom integráns részévé tette, s kötöttség volt, mert az önállóságot, s az önállóságból fakadó önérzetet lényeges pontokon korlátozta. Feszültséget vitt a konstrukcióba.) Mindez azzal járt, hogy a Monarchiában demográfiai kisebbségben lévő, s még a „magyar” részben is csak 50 százalékos körüli részesedéssel bíró magyar etnikum strukturálisan instabil helyzetben élt. Ideológusai (politikusok, újságírók és a kultúrát tovább származtató tanárok) egy „képzelt közösség”, a nemzet szimbolikus megerősítésében ismerték föl szerepüket. A retorika, méghozzá a „nemzeti” retorika túlsúlyos lett. Egy „képzelt közösség” szolgálata azonban nem marad, nem maradhat meg a racionalitási keretei között, óhatatlanul verbálissá és affektívá válik. S amilyen mértékben a „nemzeti” szempont sérelme fölmerült (akár az osztrákok részéről gazdasági vagy szimbolikus formában, akár a belső, nemzeti kisebbségek elszakadási törekvései révén), olyan mértékben erősödött föl a közösség irracionális „erősítésének” ambíciója is. A veszélyeztetettségtudat kritériummá válása pedig a racionális mérlegelés lehetőségét csökkentette minden olyan téren, amely – így vagy úgy – ezt a „nemzeti” szempontot gyöngíthette. (Ilyen volt például az általános, titkos választójog kérdése, amelyre volt belső igény, de amelyet a nemzetiségektől való félelem megakadályozott.) A hatalmilag integrált identitásközösség pedig, ha az élet lényeges relációiban zárójelbe teszi, fölfüggeszti a racionális döntések lehetőségét, olyan irracionalizálódást indít be, amely a józan ésszel is, a politikai racionalitással is szembemegy. A kettős Monarchiában élő magyar politikai közösség, az ellenkultúra kialakulása ellenére is, erre az útra lépett. Mindez politikailag kevésbé volt érzékelhető, de a közgondolkodásban az irracionalitás pozíció folyamatosan erősödött.

A „nemzeti” elv szakralizálódott, s szinte minden mást felülírt. Akadályozva a Monarchia modernizációját, és siettetve fölbomlását, amely strukturális reformok nélkül elkerülhetetlen volt.

Ez azonban az irracionalizálódásnak csak egyik, archaikus eredete nyomait mindvégig megőrző formája volt. Merőben új fejleményként lépett be a habitualizálódás folyamatába a „gazdasági” racionalitás, a tőke-logika érvényesülése, amely lényege szerint maga is tömény irracionalizmus. Igazi természetét ugyan elfődte (s elfődi) a szemlélő elől a tőketulajdonosok és képviselőik tulajdonosi „rationalitása”, az az üzleti logika, amely a maga speciális nézőpontjából nemcsak racionálisnak, de a racionalitás kíméletlen érvényesülésének látszik. A profitmaximálás racionalitása azonban valójában egy mélyen irracionális distinkción alapul. Az árutermelés, szándékoltan és célirányosan, nem értéket, hanem csereértéket állít elő – ezzel tesz szert profitra. Csak eladható termel, s ennek érdekében a kielégíthető áligényeket is termeli, lemondva mindarról, ami hasznos volna, de nem „kifizetődő”. A szükséglet helyett a profitot szolgálja. S ez a megfontolás az árutermelésbe eleve, kezdettől fogva beleépítette az irracionalizmus romboló és deformáló logikáját. Mert az árutermelés szükségképpen elhasznál, sőt elpazarol anyagokat és emberi munkaerőt, ám nem azt állítja elő, ami valódi szükséglet volna, hanem bármit – következményeitől függetlenül –, amit el lehet adni, s profitot eredményez. A bérmunkás tehát (akár a gép mellett dolgozik, akár mérnök vagy termelésirányító) szakértelme ellenére valami olyasminek a realizálásában vesz részt, ami rombol és deformál. Rombolja és deformálja a fogyasztót, s rombolja és deformálja előállítását. A világot pedig – felelőtlenül – szennyezi.

A feladat, a csereérték előállítására belülről teszi irracionálissá a termelést és a fogyasztást, s bár ennek következményei rejtve maradnak, természetesnek látszanak: kártékonyak.

Mi volt érzékelhető mindebből a dualizmus évtizedeiben, amikor az extenzív fejlődés élménye mindennapos tapasztalat volt, s e fejlődés sok mindent „igazolt”? Ami a tudat fölszínén is megjelent, és politikailag artikulálódott, az a munkások kizsákmányolása és szociális helyzete – e két tényező a szervezett (szociáldemokrata) munkások politikai fölépésében és egy ellenkultúra létrejöttének elindulásában is megmutatkozott. (A magyar ellenkultúra, amely a munkások mozgalmánál nem állt meg, s a „polgári” elégedetlenség „tudományos” és kulturális kifejeződésévé szélesedett, a kapitalizmusra adott válasz volt. Tartalmilag eklektikus és egyenetlen, politikailag a perem kultúrája. Irodalmilag azonban, elszakadva a fölszíni politizálástól, ez az ellenkultúra már a Nyugatot is ki tudta magából vajúdni, s ez az irodalom, mai távlatból már nem pusztán ellenkulturális irodalom volt, hanem „a” magyar irodalom amelyben áttételesen a kor finom rajzolatú mentális arcképe is alakot öltött.) Az irracionálizálódás veszélyes folyamata azonban jórészt rejtve maradt, nem tudatosodott, reflexió nem világította meg. A profitért vívott harc mélyeséges irracionális persze olyan végtelen területeken, mint a hadiipari termelés, könnyen érzékelhető volt. A háborús szenvedések idején, egy-egy hadiszállító panamájának kipattanásakor külön hangsúlyt is kapott ez. Az igazi veszedelmet azonban, paradox módon, nem is a fegyverek előállítása vagy a papírtalpú bakancsok rendszerbe állítása jelentette. A deformáló és romboló dinamikát inkább azokban a kicsiny, de a szükségletek kielégítését kedvezőtlenül módosító „korrekciókban” érdemes keresni, amelyek a termék fölöslegességében, a „beépített avulásban”, a kielégítetlenül maradt szükségletekben stb. foghatók meg. S hogy az érték helyetti csereérték-termelés milyen mentális rombolást végzett, azt leginkább az újságírói bér munka képes érzékeltetni, amely már nem dolgokat, hanem a habitus kifejező és alakító, esetleg egyenesen meghamisító „betűket” termelt. Az újságíró ugyanis mindig hivatása lényege ellen dolgozik, amikor illegitim érdekek szerint szelektál vagy értelmezi át a valóságot. S a dualizmus évtizedeinek újságírása már mindazt a bűnt elkövette, amit elvileg el lehetett követni. (A kortársi sajtókritikának nagy és tanulságos irodalma van, könyvek, ankétok sora jelezte, hogy baj van. Az önreflexió, például Bíró Lajos könyve, igen tanulságos e tekintetben is.) S hogy nem egyszerűen a másképpen látás szükségképpen megnyilvánulásairól volt szó, hanem szándékolt és célirányos átértelmezésekről, azt olyan, a maga idejében széles körben botrányt keltő eset is tanúsítja, mint Farkasházy Zsigmondé. Farkasházy, a hajdani képviselő, újságíróként két lapba is rendszeresen dolgozott, s este az ellenkezőjét írta annak, amit reggel képviselt. Politikai állásfoglalásait nem lehetett összhangba hozni, s ez a diszkrépancia nem is izgatta. Bér munkás volt, aki elvégezte munkáját és fölvette bérét. A többi nem érdekelt, megrendelésre dolgozott, mint az úriszabó. A különféle lapokban megjelenő, egymással olykor diametrálisan szemben álló, a valóság tapasztalatát szándékoltan vagy szándékolatlanul, de meghamisító mentális reprezentációk pedig, káoszt teremtve, leülepedtek az olvasók agyában. S ez a szedimentáció a világban való eligazodást lehetetlenítette el. Azt, ami eredmény lényege lett volna. Joggal mondta tehát egy régi bölcs újságíró: az embereknek két véleménye van. Az egyik, ami személyes tapasztalatként szűrődik le bennük, s a másik, amelyet az újságjuk táplál beléjük.

Az irracionálizálódás dinamikája mindenesetre megszülte a *viszonylagosság tapasztalatát* is. Ez, ha jól belegondolunk, a modernitás alaptapasztalata, az örökölt racionális ethosz megbontója és kiüresítője. Erre, már az 1890-es évek második felétől Ignóus Hugó reflektált a legtisztábban, tudatosítva e tapasztalatot, s következményeit részben végig is gondolva. Publicisztikája, amelynek *A Hét* nemcsak közlője volt, de aurájából is részesedett, nem utolsósorban e viszonylagosítás föllazító és fölszabadító szerepének köszönhetően,

habitusformálónak bizonyult. S egyebek közt közvetlenül, személyétől függetlenül is előkészítette a modern magyar irodalom zászlóbontását. Nem kétséges, a *Nyugat* főszerkesztői posztja nemcsak Ignotus tehetségét ismerte el és igazolta vissza, de ezt a szerepét is. A viszonylagosság tapasztalata természetesen egyáltalán nem problémátlan tapasztalat. Megképződésének legalább annyi nem kívánt és nagy veszélyekkel terhes következménye lett, mint amennyi az új irodalom előtt törte az utat. Az, hogy a viszonylagosságtapasztalat funkciója 1918 előtt mégis jórészt pozitívan ítéltető meg, annak az átmeneti helyzetnek köszönhető, amelyben a lebontandó struktúrák megbontása és eltakarítása még *teremtő rombolás* volt, s nagy fejlődés előtt nyitott teret. Ez a felemás, de felemásságában is termékenyítő habitualizáció közvetve Nietzsche ösztönző hatásában, sőt divatjában is tetten érhető. Nem véletlen, hogy sokan, még Ady is, vagy a fiatalabbak közül egy ideig Kosztolányi és Juhász Gyula is, a Nietzsche-életmű ilyesféle hasznosítását mutatták. Benne sokan fölszabadítójukat ismerték föl, aki maga is ugyanannak az ellentmondásos és nyugtalanító tapasztalatnak adott, a legmagasabb szinten, művészi formát. Aki az esendő tapasztalatot a magas kultúra exkluzív magaslatára emelte. Mindettől a viszonylagosság tapasztalata természetesen nem vált problémátlaná. De annyi bizonyos, megindult a viszonylagosítás szabadságharca a kötöttségek és dogmák ellen, s ez – függetlenül a tapasztalat tárgyi helyességétől – sokáig kulturálisan termékeny gyakorlatnak bizonyult.

A viszonylagosság elve mentális fedezékké formálódott, s ezt a fedezéket csak az apokaliptikus első világháború robbantotta föl.

8

A dualizmus fél évszázada utólag, a nagy törés perspektívájából „boldog békeidőknek” látszott. Nem indokolatlanul. A lehetőségek kitértek. Széles kör számára az anyagi gyarapodás, a szabadság és a stabilitás ideje volt ez. De az utólagos perspektíva viszonylagosít (Szekfű Gyula *Három nemzedéke* [1920] ugyanezt az időszakot a romlás idejének látta), s önkéntelenül is elsimítja mindazokat a gyűrődéseket, elfödi azokat a disszonanciákat, amelyek ezeket az évtizedeket ténylegesen jellemezték. S láthatatlanná teszi a korlátokat, amelyek között az élet folyt, s amelyeket nem nagyon lehetett átlépni. Mint minden „osztálytársadalom”, amelyben különböző érdekű és helyzetű csoportok egymást föltételező aszimmetrikus viszonya a meghatározó, nem is lehetett ez másképpen. S a fejlődés dinamikája csak fokozta a disszonanciákat, fölerősítette a korábban esetleg „természetesnek” tartott korlátok meglétének tudatát. A fogyasztás lehetőségeinek növekedésével párhuzamosan haladt a fogyasztás deformálódása és aszimmetrikus megoszlása. Addig soha annyi ember nem élt olyan relatív jólétben, mint ezekben az évtizedekben, de ez nem azt jelentette, hogy a szűkösség és a nélkülözés minden csoport számára megszűnt volna. Nagy (és paradox módon: növekvő) rétegek voltak, amelyek e fejlődésnek nem annyira az áldásaiból, hanem főleg csak gyötrelmeiből részesedtek, s nemcsak a javak elosztásából záródtak ki, de személyileg is alárendelt viszony határozta meg emberi lehetőségeiket. Voltak szolgák, cselédek, a társadalom peremére szorult, bizonytalan egzisztenciák is – nemcsak öntudatosodó szakmunkások, akiknek emberi önértékét a „szervezettség” és a munkásöntudat is erősítette. A szabadság is megnövekedett, de bizonyos pontokon e szabadság is korlátok között maradt, s nyomásnak volt kitéve. Választójoggal például a lakosság nagyon kis százaléka rendelkezett, s azok is, akik egyébként csakugyan „szabadnak” érezték magukat, kényszerűen engedelmessé váltak a közízlés, az uralkodó retorika, és mindenekelőtt a társadalmi konvenciók hatalmának. Az életstílust írott s íratlan, de nagyon erős szabályok írták elő. Megsértésük, akár csak a divat álarca mögött, már

apró kis lázadásnak számított, noha többnyire nem lépte át a „korszerűnek” érzett póz és manír határait. Mindez nemcsak a tovább élő tradíciók függvénye volt, de új elemként a kibontakozó kapitalizmus „fegyelmező” ereje is egyre jobban érvényesült benne. A „pénz” hatalma vagy a munkafolyamat logikájából fakadó fegyelem például nemcsak a bérmunkást regulázta, de egy – magasabb – szinten a tőke működtetőit is. A mindennapi élet a maga összefüggésrendjével szabályozta a különböző rétegek egymás közötti lehetséges viszonyát, az azonos helyzetű emberek összetartozásának (s más csoportokhoz való viszonyának) formáit és határait, a legitim szexuális életet, sőt még a felnőtté válást is. (Az érettségi után a diák nemcsak „érett” lett, aki immár saját jogán látogathatta a kocsmákat és a bordélyházakat, de a társadalmi hierarchiába is automatikusan betagozódott. „Úriember” lett, s mint ilyen, kiérdemelte az úgynevezett „egyéves önkéntesség” jogát, jöllehet munkás, paraszt vagy érettségi nélküli kispolgár ezt nem kapta meg. Azaz, a köz iránti kötelezettségei automatikusan redukálódtak.) Európában való utazáshoz, Berlin, Róma vagy Párizs fölkereséséhez nem kellett útlevél (a korlátozás csak speciális helyek, például a Balkán vonatkozásában maradt élő), de Európa megismerése természetesen pénzkérdés volt. A lehetőséget ez mindjárt behatárolta. Akinek nem volt erre pénze, mint például az íróvá válás útján elindult fiatal vasmunkásnak, Kassák Lajosnak, az csavargóként, a társadalom peremén mozogva szerezte meg a maga „nyugati” tapasztalatait. Am egy dunántúli nagybirtok cselédje vagy egy szegedi tanyai gazda számára ez sem volt adott. Életkörülményei és életmódja a maga szűkebb környezetébe kötötte bele, azt nem is hagyta el. A magyar parasztság nagy részének világjárása kimerült abban, hogy eljutott katonai szolgálata helyszíneire (alkalmanként az ország határain túlra is), vagy kubikusként földmunkát végezve távolabbi vidékekre.

Mindez értelemszerűen a korlátok meglétének, a társadalmi disszonanciáknak a tapasztalatát is relevánssá tette. S a dolgok összetartoztak. A cseléd szerepe, amely a korszak egyik kedvenc hírlapi témája volt, és sok mindent magába sűrít, szimbolikusan mutatja ezt. Ami az egyik (a „ház asszonya”) számára a kényelem, sőt a komfortérzet elengedhetetlen feltétele volt, az a másik (a cselédlány) számára a személyi függőség és alávetettség mindennapos élményévé vált. S amíg az egykori hírlapok arról cikkeztek, mily nehéz „jó” cselédre szert tenni, s hogy mennyi gond van velük, addig (utóbb) e viszony Kosztolányi Dezső kezén az emberi kiszolgáltatottság szimbólumává válhatott. Okkal s joggal.

De a régi s az új privilegizált társadalmi csoportok tapasztalata sem volt zavartalan. Az „úri” (más néven: „történeti”) középosztály a kapitalizmus kibontakozásával a deklasszálódás élményét ismerte meg, az új, idegen eredetű polgári középosztály pedig az „idegenség” élményével szembesült, s látens bélyegként hordozta származása „sárga foltját”, a stigmatizációt.

A „boldog békeidők” élmény- és tapasztalatszerkezetében tehát nagyon is sok disszonancia pott helyet.

9

A habitualizáció csúcspontja a *közös tapasztalat szimbólummá sűrítése*. Ez természetesen több mozzanatot foglal magában, s bonyolult intellektuális folyamat, de belőle utóbb már csak a végeredmény látszik. A közös tapasztalatok összefoglalása, sűrítése és „fogyasztható” formára hozása, függetlenül attól, hogy ki végzi el, lényegét tekintve par excellence írói, vagy inkább költői feladat. (Dichter, sűrítő, mondja a német nyelv, nagyon találóan a költőről.) A maga élete közegében azonban majdnem mindenki költő, vagy legalábbis annak lehetőségét hordozza magában. Az öreg paraszt, aki a maga szófukar módján egy-

egy élettapasztalatot mond ki. A beosztott, aki főnöki rigolyákat tapasztal meg és ismer föl. A populáris zene szövegírói, akik, közönségüket igyekezve kiszolgálni, a közösségekben forgó tapasztalatokat fogalmazzák újra. A jobb publicisták, akik a közvélemény kifejezői és irányítói (olykor nemritkán manipulálói). A szlogeneket gyártó reklámszakemberek, akik olykor, ritkán, csakugyan eltalálják azt, ami a fogyasztó vágyaiban és előfeltevéseiben ott van. S természetesen a magas irodalom művelői is, írók és költők, akiknek anyaga éppen ez a még ki sem mindig mondott közös tapasztalat, amelyhez viszonyítva az irodalmi műalkotás megképződik. Az író és költő, formátumától függően, gyakran előtte jár kortársainak. Előbb vesz észre s mond ki valamit, amit azok is „éreznek”, de nem, vagy csak bizonytalanul, tétován artikulálnak. A szimbolizáció mindig közös teljesítmény, de a kimondás egyedi. A szimbólummá formálódott közös tapasztalat természetesen idővel módosulhat, mint ahogy a viccmondás ezt szépen demonstrálja is. De éppen a vicc példáján tanulmányozható jól, a tapasztalat az állandóság és a változás kontinuumában őrzi meg lényegét. A közös tapasztalatot sűrítő szimbólum természetesen még nem „irodalom”, nem az esztétika illetősége alá tartozik, de sokszor előkészíti az irodalmat. S nem is minden ilyen szimbólum azonos súlyú és értékű. Mentalitás- és gondolkodástörténeti státusuk nagyon különböző lehet, s nagyon gyakran, bár megképződnek, ismét el is merülnek az élet folyamatában. A habitualizációnak ezek az eredményei számba vehetetlenek, örökre rejtve maradnak. De egy részük valamely jeles alkotó jóvoltából mégis fölismerhető, s belekerül a gondolkodástörténet nagy – elemezhető – készletébe. Néhányról, magyarázó értékük miatt, e tanulmány sem hallgathat.

Az átnézendő – átszűrésre váró – szövegtörzset természetesen túlságosan nagy ahhoz, hogy a kiemelendő szimbolizációk bizonyosan a legfontosabbak legyenek. De mivel ez az időszak, pontosabban ennek az időszaknak az utolsó harmada, a modern magyar irodalom nagy teljesítményeinek időszaka, amelyet különböző szempontból már sokan és sokszor elemeztek, bizonyos rálátás nyílik tehát rá.

A habitualizáció „végtérmekei” szempontjából alapvető jelentőségű az 1890-ben indult *A Hét*. Ez a hetilap, bár a modern magyar irodalom előzményeként és előkészítőjeként szokás emlegetni, valójában a modern habitus megszületésének legfontosabb fóruma volt. A közös tapasztalatok összegyűjtésének és artikulálásának műhelye. Szempontunkból igen tanulságosak a (többnyire) lap aljára tördelt, részben „saját”, részben átvett aforizmák, amelyek sok olyasmit is kimondtak, amit olvasóik gondoltak. (Ezek szisztematikus áttekintése és elemzése rengeteg fölismerést hozna.) De ennél is tanulságosabb, hogy *A Hét*-ben fontos szerephez jutott az a paradoxális fogalmazás, amely az ellenfelei által, lekicsinylően, „aforizmaírónak” titulált Ignótus friss és érdekes írásait elevenné, sőt sok vonatkozásban ízlésmeghatározóvá tette. Az úgynevezett „asszimiláció”, a zsidók magyarrá válásának tapasztalatát mondta ki például, amikor a maga „három nemzedékét” így definiálta: „Nagyapám átímádkozta életét, apám átremélte, én tudomásul veszem.” (Olvasás közben [OK], 1906: 11.) „Cinizmusa” is modern, sőt pontos: „Az erkölcs: erkölcstelenség, mely közérzéssé lett.” (OK 271.) Vagy: „Bűn az, amiről más is tud.” (F, 1909: 163.) A modernség (egyik) alaptapasztalatát mondta ki, amikor Descartes maximáját így fogalmazta át: „Különbözöm, tehát vagyok.” (OK 269.) Vagy: „Élni annyit tesz, mint a más rovására élni. Táplálkozni annyit tesz, mint mást megemészteni. [...] A természet e rendjében egyáltalában lehet-e enyém egyéb, mint amit lopok?” (OK 269.) A közvetlenség elvesztését, és ami azzal járt, a medialitás szerepét is érezte: „Mai ember már alig tud mezítláb járni, s alig gondolkodik másképp, mint könyvből.” (OK 7.) Hogy ez veszélyes?! Illúziótlanul és figyelmen kívül nem hagyható pragmatizmussal rögzítette: „A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki.” (OK 319.) A példák szinte számolatlanul sorolhatók. A lényeg, amit pedig ellenfelei elvitattak tőle, s hívei sem

igen ismerték fel, mindebben rendszer volt, nem elszigetelt, magányos „ötletek” ezek. S mi sem jelzi ezt erősebben, minthogy tudta, mit csinál. Magát a habitualizáció szerepét is fölismerte: *„Idézni csak ritka vagy új mondást szabadna, mely mindenkinek a nyelve hegyén ott kísértett dolgot bökkent ki végre szerencsésen. Vagy, igenis, egészen régít s közönségesen ismertet, mely már rég nem azt jelent, amit jelent, hanem ezer használat rendjén ezer új vonatkozást szedett magába, s valamennyit egymaga pótolja.”* (OK 146.)

Más oldalról teszi érzékelhetővé a folyamatot a költészet, amelyet már hívei is, ellenfelei is „modernként” azonosítottak, s mint ilyenért lelkesedtek érte vagy berzenkedtek ellene. Kézenfekvőnek látszik, hogy az (irodalmi) szimbolizmussal amúgy is régen hírbe hozott Ady Endre szövegeiben próbáljunk tájékozódni, speciális szempontjainkat érvényesítve. Adyról köztudott (legutóbb éppen Pór Péter írt erről fontos tanulmányt), hogy nála minden szimbólummá válik. Észjárása, versben is, prózában is ezt szolgálja, erre van „kiélesítve”. Ha eszerint olvassuk szövegeit, sok olyan momentumra akadunk, amelyik beleillik a habitualizáció folyamatába, s lényeges közös tapasztalatokat sűrít össze. Az egyik ilyen mindjárt „a magyar Ugar” motívuma. Nemcsak az agrárium, a „föld” jelenik meg ennek szemléleti háttérében, hanem az a modernizációs deficit is, amelyet a magyar mezőgazdaság csakugyan megtestesített, s amely strukturálisan is behatárolta, mondhatnánk féloldalassá tette a magyarországi modernizációt. A „magyar Ugar” motívuma, mint versalkotó szimbólum, természetesen nem fogható föl empirikus szociológiai leírásként, nem szociográfia vagy tudományos munka, de valós tapasztalat van mögötte. S Ady költészetének kortársi recepciójában nagyon is fontos helye volt annak a „felismerésnek”, azaz tapasztalatrögzítésnek, amely ebben kifejeződött. A magyar ugar képe szimbolikus tömörítésben mondott ki egy fontos, sőt alapvető „közös” tapasztalatot. (Előzményei ennek természetesen kimutathatók lennének, de e tapasztalat elterjedésének fölgyorsítója és az általánosíthatóság szintjére emelése Adynak köszönhető.) A „városos Magyarország” képe hasonlóképpen közös tapasztalat szimbólummá tömörítése. A kibontakozó modernitás szimbóluma lett, nemcsak az van benne (ami evidencia lenne), hogy Magyarországon vannak városok, és ezek fejlődnek, hanem az is, hogy ez a „városiasodó” jelleg magának a fejlődésnek az irányát mutatja, s a modernség feltétele. Nem véletlen, hogy ez a fölismerés már Ignotusnál is megvan, s az sem, hogy a felvidéki, „polgáris” tradícióból induló Schöpflin Aladár a *Nyugatban* (1908) a *Város* című esszéjével debütált. Ez volt a „belépőjegy” a modern magyar irodalomba. Más természetű, de hasonlóképpen fontos aktus volt „Pusztaszer” szimbólummá emelése is. A sűrítés itt bonyolult viszonylatok hálózatából indul ki. Benne van a „történeti” Magyarország, s vezető garnitúrájának képe, ha tetszik, a magyar múlt egy fontos dimenziója, de nem a megerősítés (affirmáció) szándékával. Ellenkezőleg. „Pusztaszer”, szimbólummá válva a modernizációval szembeszálló múlt, a kiüresedett és deformálódott „magyar” hagyomány leleplezése.

Ez a három, az Ady-életműből kiemelt szimbólum a magyar közéletet leképező „közös” tapasztalatok szimbolikus formában való rögzítése. „Forradalmasító” aktus. Ady ebben kétségkívül élen járt. Mint elsőrendű újságíró erre különösen fogékony volt. De Ady nem szűkíthető le a közéleti hadakozóra, más jellegű közös tapasztalatok is az ő kezén nyerték el szimbolikus formájukat. A „modern” ember antinómiákban konstituálódó személyisége hasonlóképpen kifejezést nyert nála. A „két meggyőződésű emberek” megjelenésének diagnosztizálásában osztoznia kellett Ignotusszal, aki már Ady előtt kimondta, hogy „nem ért egyet a saját véleményével”. Ignotus paradoxonban kifejezett aforisztikus „ötlete” azonban teljesebb, mélyebb dimenziót nyert Ady cikkében, aki immár a magyarországi fejlődés egyik strukturális jellegzetességét mutatta föl ebben az „ötletben”. Az ő két meggyőződésű embere a kollíziós magyar fejlődés szimbóluma lett. Egy mélybe lenyúló, közös, de ilyen plasztikusan senki más által kifejezni nem tudott tapasztalat artikulálódott

itt. S ennek a tapasztalatnak a logikai folyománya a Pimodan hotel magyar kontextusba helyezése is. A „magyar Pimodan”, amely egy meghatározhatatlan műfajú nagy Ady-írás korolláriuma, az önmagát törvényszerűen és kikerülhetetlenül romboló modern én lelki dinamikájának szimbolikus meghatározása. Személyes tapasztalat van mögötte, a szöveg önéletrajzként is olvasható (sokan máig így olvassák), valójában ez is közös tapasztalat szimbolizációja (meg is van a maga előzménye). Még hozzá a modernitás sötét oldala jelenik meg benne. Az „ős Kaján”, amelyről, mint versegésről szép és okos tanulmányok sora szól (például az Ilia Mihályé), nem könnyen dekódolható szöveg. Nem is engedi szételemezni, kilúgozni magát. De a figyelmes olvasó észreveszi, ez a „nagyúr” a modern társadalom mélyén működő életveszélyes, ám mégis vonzó dinamika emberesítése. Tapasztalat, még hozzá súlyos tapasztalat van mögötte, ám ezt a tapasztalatot – versről lévén szó – nem leírja, hanem kifejezi. Ez már a közös tapasztalatoknak abba a mélyrétegébe nyúlik le, amelyet a narráció csak külsődlegesen tud megjeleníteni, *a tapasztalat maga az irracionalitás*.

Minden lényeges tapasztalat-szimbolizáció előszámálása nem lehet e cikk feladata. Két, mondhatnánk, szociológiai relevanciájú példa azonban még mindenképpen ide kívánkozik. Mindkettő evidensnek látszik, valójában azonban par excellence modern tapasztalat fejeződik ki bennük. Mindkettő narrációban oldódik föl s mindkettő dichotomikus szerkezetű. Az egyik a korlátozó körülmények kontra vágyak, a másik az unalom kontra izgalom összetartozó ellentétpárját testesíti meg. Mindkettőre sok példa hozható, sokak által kifejezett, széles körű tapasztalatok ezek. Kosztolányi Dezső és unokatestvére, a Csáth Géza néven közismertté lett Brenner József novellisztikája azonban különösen szép és gazdag példatárral szolgál e vonatkozásban. Mindkét életmű nem kis részben e tapasztalat újra s újra való elmesélése körül forog. S ebben nemcsak a közös, bácskai származás játszott szerepet (bár az is). A provinciális kisszerűség kényszerű játszmái, a kiüresedtség tapasztalatai általánosabbak egy földrajzilag lokalizálható hely viszonyainál. Amikor Kosztolányi megírta *Az alvó* című novelláját, vagy a *Mátyás menyasszonyát*, már a modern lét kiüresedtségének tapasztalatát is kimondta. S a *Szürke glória* nyelvtanító nőjének példamondataiból áradó folyamatos önellentmondások is elsősorban az esendővé tevő kiüresedtség viszonylagosító hatalmáról árulkodnak. Az élet „unalom”, a vágy nem tud belőle kitörni. Az „álmokért” alvó, önmagát mesterséges álomélményekre kényszerítő, a világból kizáródó ember halála, mint paradox csúcspont, éles fénybe helyezi mindezt. Kosztolányi és Csáth tapasztalatrögzítésének sajátossága legfőképpen abban ismerhető föl, hogy a tapasztalat náluk mindig fiktív, „semlegesített”, szociológiai nézőpontból álkontextusban jelenik meg. Ez a redukció és helyettesítés a tapasztalat kimondásának feltétele. De ez az irodalmi kifejezés adott módjának következménye. Ami szociológiailag hiány, az maga az adott műforma szerveződésének módja. Az irodalom a habitualizációra épül, de saját formájának kialakításával többnyire el is szakad attól. Elfedi eredetét, hogy „érdekes” és „művészi” lehessen.

Ám e redukáltság maga is modern tapasztalat, s éppen ez az, ami később még hangsúlyosabb lett. A modern ember redukált lény. Ahhoz a gépezethez mérten, amivel szemben áll, gyöngé és súlytalan – Ady faltörő dinamikája inkább ahhoz a múlthoz, az átmenethez tartozik, amelyből előugrott.

Vasy Géza

Rejtett vízjel

Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal József Attiláról

Az első világháború után, a húszas években induló írónemzedék legkiválóbbjai a harmincas években már jelentős műveket hoztak létre. Ők három jelenséggel írták be leginkább magukat már a korszak irodalmába is. A népi írók mozgalmával és elsősorban Németh László, valamint Illyés Gyula műveivel, aztán az esszéírókkal, végül pedig József Attilával. Ha az egész szellemi életre gondolunk, akkor elméleti szinten a szellemtörténet, a freudizmus és a marxizmus; a társadalomszemlélet kapcsán pedig a magyarság léte, a demokrácia fogyatékosága és a szociális kérdések hármassága emelendő ki. A jövőképet illetően a világháború és Trianon katasztrófája után a helyzetmegőrző konzervativizmus, az igazi, bár lassú, további polgárosodás és a szocializmus esélye egyaránt eltűnik az újabb katasztrófában.

A Baumgarten Alapítvány szokásos évi díjkiosztó ünnepségén 1935 januárjában Füst Milán, Halász Gábor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos és Szerb Antal kapott évdíjat, míg kisdíjat József Attila, Telekes Béla, Barta János, Ferenczy Valér és Weöres Sándor. Az előadás címeiben szereplő négy író közül tehát hárman ott voltak, ezt fénykép is megörökíti. Bálint György semmiképpen sem kaphatott ekkor elismerést, hiszen nem tudósként vagy íróként, hanem publicistaként, újságíróként tartották számon, s ifjúkori versfüzete után csak ettől az évtől kezdve jelentek meg könyvei. Okkal feltételezhető az is, hogy ha később mégis szóba jött volna a neve, a díj odaitélését a hatalom megvétózta volna. Babits Mihály és a kuratórium, minden rosszindulatú legenda ellenére, igyekezett a magyar irodalom egészében és az esztétikai értéket keresve dönten, ám a tévedést ők sem tudták mindig elkerülni. Az 1935. évi évdíjasok névsora akkor is kiváló, ha József Attila is méltó lett volna rá válogatott kötetének megjelenése után.

József Attila kapcsán szinte közhely az is, hogy életében még legközelebbi hívei sem ismerték fel jelentőségét, igazi nagyságát. Van ebben igazság, de az tévedés, hogy elismerésben ne lett volna része, hogy műveivel ne foglalkoztak volna. A *Kortársak József Attiláról* című hatalmas dokumentumgyűjteményben (1987) közel négyszáz olyan írás található, amelyek a költő halála előtt keletkeztek. Ez a hatalmas anyag 1945-ig közel ezerré bővült. A szakirodalom elég alaposan foglalkozott az életmű fogadtatástörténetével. Érdeemes és érdekes lehet mégis megvizsgálni ennek a fogadtatásnak egy-egy kisebb szeletét. Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal egyaránt elismerően és értékelően írt többször is József Attila költészetéről, ám eléggé különböző szemlélettel. Bálint György mint újságíró

és kritikus tudósként nemigen szólalhatott volna meg, bár igen tájékozott és elméletileg is művelt ember volt. Vonzódott a szocializmus eszméihez, s ez fogékonnyá tette a költő hasonló gondolatokat kifejező verseire. Halász Gábor és Szerb Antal irodalomszemléletét elsősorban az akkor nagy hatású szellemtörténet formálta, a marxizmustól ők idegenkedtek. Halász Gábor számára a felvilágosodás és a racionalizmus a meghatározó szellemi érték, s a maga életidejének költészetéről meglehetősen rossz véleménye volt. Ő inkább tudós alkat. Hozzá képest Szerb Antal a közönséghez fordulva írt, miként ezt máig népszerű irodalomtörténetei tanúsítják. Az ő racionalizmusába beleférnek a „csodák” is, ám a harmincas években a hétköznapok, a háború közeledése rezignálttá teszik. Érdemes megemlíteni, hogy mindhárman a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* szerzői voltak, s ebben az utóbbi fórumban a zsidótörvények ellenére Bálint György a frontra indulásáig, Halász és Szerb az 1944. márciusi német megszállásig, azaz a lap megszűnéséig folyamatosan megjelent.

Véleményem szerint József Attila fogadtatásának kezdettől fogva két szála létezik. Az egyik a kritikákban, szakmai véleményekben kezdett megmutatkozni, a másik pedig életrajzi tényekben, politikai jellegű véleményekben követhető nyomon a Horger Antal-ügytől a Flóra-szerelemig és tovább. Az említett szerzők írásai az első csoportba tartoznak, tehát a lényegről kívánnak szólni, bár nem mellőzhetik például a betegség, az öngyilkosság kérdéskörét. Most arra van mód, hogy a három József Attila-kép néhány jellegzetességét felvázoljam.

Az egyperces kritika

Bálint György a *Pesti Napló*-ban írt, rögtön megjelenése után, a *Külvárosi éj* című kötetéről (1932. október 30.). Nem a kritikát készítette el egyetlen perc alatt, hanem annak az elolvasása tart rövid ideig. Tömörsege példaértékű, tanítani kellene, hogy miként lehet minden egyes mondatot tartalmassá tenni, és sokat mondani körülbelül 1800 karakterrel. Mindössze 17 mondat, az egyikben tízsornyi versidézet, éppen a költő egyik legkedvesebb művéből, a *Holt vidékből*. A kötetben egyébként mindössze éppen 17 vers található, ám ez a költő első érett könyve, a szakmai beérkezésé. Bálint György állításai közül a legfontosabbak: tartalmi gazdagság, tömörség, hibátlan kompozíció, kidolgozott, változatos formanyelv, plasztikus szimbólumok, „egy kiforrott művész nyugalma”, „komoly rezignáltság”, „kopár téli tájak szomorúsága”. „Ezek azok a versek, amelyeket sokszor olvas el az ember és végül azon veszi észre magát, hogy kívülről tudja az egyes strófákat.”

A kötetről még tízen írtak, ki lelkesen, ki elutasítóan, ki fanyalagva, ki reménykedve. Az egyik a szocializmus igazi költőjeként dicsérte, a másik azt bizonygatta, hogy a proletariátus jelenleg nem vállalhatja a magáénak ezeket a verseket. Fenntartásait hangoztatta Illyés Gyula, Németh Andor, Németh László is. A hódmezővásárhelyi Pákozdy Ferenc viszont ezt írta a helyi újságban: „Milyen dicsőség, hogy a Külvárosi éj-t magyarul írta József Attila.” Néhány évvel később pedig Márai Sándor nyilatkozott így: „Van egy verse – a Külvárosi éj – mely múlhatatlanul hozzátartozik ehhez a magyar lírához, mint a Szeptember végén, a Vén cigány vagy az Őszikék.” A kortársak közül tehát Bálint György írta a legponosabb ismertetést erről a könyvről.

Medvetánc

Ez a kötet méltó válogatása József Attila addigi munkásságának. Az adott terjedelmet nyilván mindenki kicsit másként használta volna fel, de ez a költő önarcképe 1934-ben, s bizony az is elgondolkoztató lehet, hogy ő miért volt olyan bőkezű a fiatalkori versek kapcsán. A 79 verset tartalmazó kötetről, amely végül Kosztolányi Dezsőnek köszönhetően meghozta legalább a Baumgarten-kisdíjat, Bálint György és Halász Gábor is írt.

Bálint György (*Pesti Napló*) egy fejlődésrajzot követ végig, s a „*mokány, Villon-os kiállítás*”-tól eljut a „*baudelaire-i szenvedő démoniség*”, az elszigetelődés, az önmagába merülés megállapításáig. A *Téli éjszaka*, az *Óda* vagy az *Eszmélet* említetlenül marad, annyira lefoglalja őt az a képzet, hogy a költő „*eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, amelyen túl már nincsen semmi*”. Szerinte a költőnek meg kell újulnia, s „*útja csak egyfelé vezethet: vissza a világra*”. Úgy látszik, hogy a kritikus ekkor túlságosan eltávolította egymástól a lírai társadalomrajzot és a lélekrajzot, máskülönben aligha lehetne aggodalmának egyik példája a *Mama*. Persze az is lehetséges, hogy a kritikus nem annyira a költő, mint inkább az ember sorsa miatt aggodott, bár ez 1935 elején még nem valószínű. Azért is furcsa ez az aggodalom, mert a kritika kezdetben vitatkozik azokkal, akik József Attilát „*hideg*” költőnek tartják, s kijelenti, hogy „*minden anyagot költészetté tud feldolgozni. Ebben a széles skálájú költészetben a tudatos és tudattalan elemek egyaránt elférnek: ez egyik legnagyobb értéke.*” (Egyébként a *Nyugatban* Füst Milán írta, hogy a költő versei hideg benyomást keltenek.)

Alig két esztendő múlva, a *Nagyon fáj* kötet megjelenése után, Bálint György már megértőbb volt, pedig ez a kötet még komorabbá vált (*Gondolat*). Azt írta, hogy: „*Tekintsük egyszerűen költőnek, még hozzá igen nagyjelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva a gyakorlatban befelé fordult.*” Elismerte a „*freudi munka*” jogosultságát, de úgy vélte, hogy a „*személyes ügy*” előbb-utóbb „*magánügyé*” fog válni. „*De most majd – írta – ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«.* És költészetével ismét segítenie kell azokat, akik e termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.”

A *Medvetánc* kapcsán feltehetően József Attila számára is fontosabb volt a *Nyugatban* közölt bírálat, amelyet Halász Gábor írt. Az *Új verseskönyvekről* összehasonlította a háború előtti és utáni művésztípust. Szerinte az előző nemzedék a társadalomból kivonuló, szecessziós alkat volt, az új pedig társadalomjavító, egyszerűsége törekvő. Gellért Oszkár, Füst Milán, Török Sophie, Marconnay Tibor, Fenyő László után József Attilával mintegy három könyvoldal terjedelemben foglalkozik, végül pár mondatot szól Vas István, Weöres Sándor és Bóka László kötetéről is.

Halász Gábor főbb megállapításai szerint József Attila „*a legeredetibb módon használta fel az újat*”. „*A proletár ért benne költővé*”. „*Témában már induláskor a szegénység kérdése izgatja, de formában a legtisztább polgári hagyományokhoz kapcsolódik.*” Verseiben „*a gúny és játék mögött tragikus érzés lappang*”. Dicséri játékos képzeletét, dalformáját, egészséges erotikáját, groteszk és misztikus hangulatkeverését, eredeti népi jellegét, erős szófantáziáját. Magasra értékeli újabb verseit, említi a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, az *Óda* címeket, hosszabban idézi a *Külvárosi éjt*. Végül legfőbb kifogását fogalmazza meg: „*a legnagyobb ellensége a pártprogram. Ha úgy érzi, hogy szolgálatot kell teljesítenie, az ábrázolás a régi naturalista regény színezésére emlékeztető, meghatni akaró, túlríkító, túlolcsó, a végén az elmaradhatatlan biztató szölamokkal.*” Ugyanezt már korábban, s mások is kifogásolták. Elgondolkoztató Halász Gábor utolsó mondata is: „*Nem sokszínű alkotó, egy hang teljessége és eredetisége emelte őt messze az átlag fölé; szomorú lenne, ha kívülről rákényszerített egyhangúság fojtaná el a végső kibontakozást.*”

A *Medvetánc* a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb verseskönyve. Bármennyire értékelő is Bálint György és Halász Gábor bírálata, ezt egyikük sem érezte meg, vette észre. De hasonló állapítható meg Fejtő Ferenc, Füst Milán vagy Ignótus Pál írásairól is. Bármilyen meglepő, Kosztolányi Dezső érezte meg elsőként József Attila igazi jelentőségét.

Három arckép 1938-ban

Bálint György szerkesztette első alkalommal az összes verseket. Ő egy esszét írt ennek kapcsán, s megszólalt Halász Gábor és a kortársakkal kevésbé foglalkozó Szerb Antal.

A fővárosban megjelenő, német nyelvű *Pester Lloyd* közölte Szerb Antal kifejezetten elemző és méltató esszejét, amelyben Vörösmartyt, Petőfit, Babitsot, Shakespeare-t is említi, s ezzel a legnagyobbak körébe sorolja József Attilát. A költő tájszemléletével indítja esszejét. Nála szenved a táj. „*Iszonyatos az ő tája. Az emberi szegénység változott itt tájjá. József Attila azonban nem a szegénység költője, hanem az egyetemes kárhozaté, amely rendszerint a szegénység alakjában lép fel. (...) Ember és táj összeolvad itt a szegénység dermedt bánatában.*” Szerinte ez a táj „*tiltakozik és felháborodik*”, s a költemény „*indulás a vigasszal teljes irrealitás felé*”, hiszen „*a kegyetlen, zajtalan égben talán még van vigasz*”.

A folytatás Babitsra hivatkozik, aki megkülönböztette a naiv és a nagy költőket. Az utóbbiak „*sohasem mondanak olyat, ami csak a saját korukra érvényes*”. Szerb Antal szerint: „*József Attilának nincs egyetlen naiv sora. Hangja meggondolt és tárgyilagos, akkor is, ha látomásai füves óceánok felé ragadják, akkor is, ha shakespeare-i szenvedélyességgel átkozódik, mint gyakran az utolsó kötetében. Örömtelen költő, aki minden boldogtalanságot megismert már.*” Ugyanakkor az esszéíró vallomása szerint ő volt az általa ismert „*legártatlanabb ember*”. Személyesét rejtélyesen tartja, amely csak azzal magyarázható, hogy „*valami titokzatos módon mindenkiért szenved*”, s mivel költő, „*a közösségért szenved*”.

Szerb Antal értelmezésében kulcsszó az irreális, ami „*nem önmagáért van jelen. Ahol a szó mindennapi értelmében vett realitás véget ér a költészetben, ott valami más, valami fontosabb kezdődik. József Attila eltolja a világ kulisszáit, és a réseken beáramlik a titok. Bizarr képei a megsejtetlent sejtetik, valami kimondhatatlant mondanak ki. Ez a költészet.*” S az esszéíró elbűvöli „*a legkonkrétabb formában testet öltött irrealia*”. Ennek a költőnek órákig lehet olvasni a verseit, s „*A halál hitelesítette minden leírt sorát*”.

Halász Gábor ismét a *Nyugat*-ban szólalt meg. Írásának középső részében idéz a költőnek egy hozzá írott leveléből. A teljes levél megsemmisült, ez a részlet azonban nagyon ismertté vált, ugyanis a költő itt fejt ki tájszemléletének és a proletárságnak az összefüggését, kijelentve, hogy az elhagyott külvárosi táj az ő számára sivársági érzésének kifejezési formája. Szerb Antal a táj kapcsán a szegénységet, az egyetemes kárhozatot említette, s ez sokkal közelebb áll a költő önértelmezéséhez, mint az osztályharcos felfogás. Halász Gábor ekkor elfogadta a költő magyarázatát. Úgy látta, hogy a költőnek „*nem az élete volt elviselhetetlen*”, hanem az, amit gondolt róla. Kemény mondat következik: „*Az ő igazságtalan és egyensúlytalan, elnyomatással, küzdelemmel és kétségekkel teli történelmi valósága a lelke volt, minden külső történés csak a belső sivárságnak felerősített, durvoává nagyított képe: a külváros ő maga volt, és jöhetett-e olyan forradalmi megoldás, amely ezen a sorson, alkaton, elrendeltségen segíteni tudott volna?*” Különös észrevétele szerint: „*Soha a kizsákmányolás a proletárfiút olyan indulatkitörésre nem ragadta, mint az elmaradt ölelés a férfit.*”

Halász Gábor 1942 végén is írt egy esszét *Az érzékeny költő* címmel (*Magyar Csillag*, 1942. december 1.). A freudizmus hatását itt erősebben mutató gondolatmenete szerint József Attila érzékeny magában az érzékelésben, az anya és az asszony utáni lelki vágyakozásban, a szemléletében, a formáiban, a lelkiismeretében, és még szocialista voltában is, „*hiszen még a sivárságból is költészetet tudott facsarni*”, „*metafizikát adott a programnak*”. Ám Halász is úgy véli, hogy a költő utolsó versei ismét magánügyet ragadtak meg.

Belátható, hogy mind Szerb Antal, mind Halász Gábor elsősorban a még nagyon közeli halál és az azt előkészíteni látszó versek felől értelmezte szinte az egész életművet. Nagyszerű megfigyeléseik dacára kissé egyoldalúak a válaszaik, mégis sokkal árnyaltabb képet adnak, mint a kizárólag az osztályharcos költőt meglátó marxizáló értelmezések, amelyek 1945 után hosszú évekig vitathatatlaná váltak.

Bálint György írásai nem ezt a torzképet készítették elő. *A fájdalom zsenije* – ezt a címet adta 1938-as esszéjének (*Pesti Napló*), a következő évben pedig *Az értelem vértanújáról* értekezett (*Újság*). Mintha rezignáltabbá vált volna az esszéíró szemlélete is, hiszen

alapgondolata a következő: „*aki úgy érzi, hogy nincs menekvés, aki beletörődik, hogy az életben csak kisebb-nagyobb kegyetlenségek között válogathatunk, az merüljön bele összegyűjtött verseinek hatalmas, bár kissé hiányos kötetébe. Polgári értelemben vett vigaszt itt nem talál, de magasabbrendű vigaszt nyújthat az olvasónak az a tény, hogy akad néha nagy költő, aki a valóság borzalmainak beszámolója közben eljut a szépség legtisztább csúcsaira.*” Az egy évvel későbbi esszé megállapította, hogy József Attila volt „*a háború utáni nemzedék legnagyobb magyar költője*”, aki „*a világot zajló ellentétek összességének tekintette, szakadatlan diszharmóniának, mely mégis harmóniára törekszik*”.

József Attila betegsége

Végül említeni kell a költő betegségével kapcsolatos nézeteket. Mindhárman elfogadták a korabeli orvosi szakvéleményeket, s élete utolsó szakaszában elmebetegnek tekintették a költőt. A végső bomlásról írt Halász Gábor, s feltételezése szerint „*ájult automatizmussal, független játékkal*” születhet még vers, s idézi a (Szól a szája szólítatlan) sorait. Bálint György is úgy vélte, hogy élete végén a költő „*már gyakran írt zavaros öntudattal, a valóság kritikus szemléletébe már sűrűn törtek be a téboly vakmerő és titokzatos képzetársításai*”. Szerb Antal *A világirodalom történetében* írta, hogy „*vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmén, váratlanságukkal megráznak és fogékonyvá tesznek a Nagy Titok megsejtésére*”. Ilyen József Attila. Georg Trakl kapcsán pedig azt olvashatjuk, József Attilát is említve, hogy „*a schizofréniás költőnek olyan előnyei vannak a normális költővel szemben, hogy szinte tisztességtelen versenyről lehetne beszélni*”. Szerb rögtön helyesbíti ezt a szélsőséges álláspontot: ezek a költők „*áldozatok voltak, megrongált, ellenállásra képtelen idegrendszerüket vak eszköznek használta fel, hogy kimondja önmagát a titokzatos és örök emberi tartalom*”.

Orvosi szempontból ma már sokkal árnyaltabb ismereteink vannak a költőről, aki nem volt őrült, akit sajnos félrekezeltek. Az idézett vélemények kapcsán inkább a költői életmű végső szakaszának félreértett megítélésén csodálkozhatunk. Különféle téves, egyoldalú ítéletek mai napig születnek, mert a teljes életműből hol az egyik, hol a másik vonulatot felejtik ki a jámbor vagy a kevésbé jámbor értelmezők.

*

József Attila 1937. december 3-án este Balatonszárszón öngyilkos lett. Bálint Györgyöt 1942 novemberében munkaszolgálatosként Ukrajnába vitték, s ott 1943. január 21-én egy kórházban meghalt. Halász Gábor és Szerb Antal a fővárosban voltak munkaszolgálatosok. 1944 novemberében Fertőrákosra, majd Balfra vitték őket. Szerb Antal, társainak visszaemlékezése szerint szilveszterkor Shakespeare-ről és József Attiláról beszélt nekik. Leromlott egészségi állapota következtében ő január 27-én, a velük lévő Sárközi György március 8-án, Halász Gábor április legelső napjaiban halt meg. Sárköziről Illyés Gyula jegyezte fel azt a hírt, hogy „*Az utolsó percig biztatta és vigasztalta a mellette haldokló Halász Gábort és Szerb Antalt.*” A mártírok emlékműve a balfi temetőben áll. És emlékműhöz illő Sárközi György költészetének záróköve, az *Esőcseppek* is, amelyben mindannyiuk nevében is megszólít bennünket:

*Gomolygó századok fojtó ködöt
lehellnek szét a holt sorok fölött:
tartsátok lapjaim a fény felé
és lássátok meg rejtett vízjelét!*

Balog Iván

Társasnyelvészet

Sándor Klára: Határtalan nyelv

Sándor Klára a magyar társadalomkutatás különös, besorolhatatlan egyénisége. A szegedi egyetem tanszékvezető docense előbb altajisztika és magyar szakot végzett, majd nyelvész lett, de mindig is érdekelte a művelődéstörténet, a kultúranthropológia és a szociológia éppúgy, mint a politika is (2006 és 2010 között országgyűlési képviselő volt). Járatos a székely írás történetében éppúgy, mint a kognitív tudományban, de az evolúcióelmélet sem áll tőle távol.

Mi az a közös elem, ami összefogja ezeket az első látásra egymástól távol álló érdeklődési köröket? Nos, a centrális elem a társasnyelvészet. Sándor igazi szakterülete a szociolingvisztika, de a szó tágabb értelmében, tehát nem csak az érdeklő, hogy melyik társadalmi rétegre milyen nyelvhasználat jellemző. A *Határtalan nyelv*ben is az utóbbi értelemben vett szociolingvistaként lép elénk.

Mielőtt a könyv részletesebb boncolgatására rátérnék, még egy szó a szerzőről, de egyúttal a könyvről is. Mindkettőre jellemző az a magyarországi gyakorlattól elütő sajátosság, hogy azt a fajta nivós ismeretterjesztést művelik, amely pl. igen elterjedt az Egyesült Államokban, hazánkban azonban még ritkaság. Sándor Klára többi könyve is élvezetes, szórakoztató, néha már-már túl könnyed stílusban tárgyal fejfájdítóan nehéz szaktudományos kérdéseket, de a szemléletes példákkal élenkített, világos logikájú gondolatmenetek a laikusokkal is képesek megértetni a problémákat, a kérdésben kurrens viták igazi tétjét, azt, hogy „miről szól a történet”. Ilyenek a *Nyelvrokonság és hunhagyomány* (2011) és *A székely írás nyomában* (2014) című kötetei is.

Az alábbiakban előbb azokra a legfőbb előfeltevésekre koncentrálok, amelyek a könyv szemléleti sarkpontjait jelentik, és egyúttal a szerző egyes részletkérdésekben elfoglalt álláspontját is meghatározzák (1). Ezt követően külön foglalkozom a konnekcionizmus problematikájával (2). Ezután a könyv számomra legtöbbet mondó részeit méltatom, amelyek az etnocentrizmussal és az előítéletességgel kapcsolatosak (3). Végül a könyv írójának a nyelvi emberi jogokról vallott nézeteiről ejtek szót (4).

(1) Sándor Klára elméleti kiindulópontja különbözik a strukturalistákétól és a generatív nyelvészetétől is. Az előbbieket szembeállítják a nyelvet – amelyet homogénnek tekintenek – a beszéddel, a külsőt a belsővel, a szinkronnal a diakronnal (236. o.). Így Saussure szerint a nyelv tiszta, elvont jelrendszer (*langue*); esetlegességeket is hordozó megvalósulása a beszéd (*parole*). A nyelv történeti (diakron) szemléletben nemigen ismerhető meg, csak egy-egy eleme, rendszerösszefüggései azonban csak szinkron nézetben (egy elképzelt, kimerevített pillanatban) tanulmányozhatók (18–19. old.).

A Chomsky által félmjelzett generatív nyelvészet főbb tézisei a következők. A nyelv mondatai véges számú elemből generálódnak elménkben úgy, hogy végül korlátlan számban tudunk értelmes mondatokat létrehozni és megérteni. Az ehhez szükséges szabályok és fogalmak – az univerzális nyelvtan – már a születésünkkor a fejünkben vannak (innátizmus). Így tudunk nyelvtanilag helyes (grammatikus) mondatokat képezni (nyelvi kompetencia). Ezt a nyelvész saját nyelvi intuícijából kiindulva képes megérteni, hiszen az ő szabálykészlete mindenki máséval azonos! A nyelvész tehát Chomsky szerint foglalkozzon azzal, amit egy ideális (kontextustól, pszichés állapottól) beszélő mond, és ahogy ezt a robotszerű ideális beszélő érti.

Mind a strukturalizmus, mind pedig a generatív nyelvészet homogén, zárt rendszerek tartja a nyelvet, amelynek története nem érdekes (uo.).

Ezzel szemben a *Határtalan nyelv* szerint a nyelv inherensen heterogén, mert agyunk – az idegélettan, a kognitív tudományok és a mesterségesintelligencia-kutatók legújabb eredményei szerint – hálózatos felépítésű. (A hálózatokról lásd Barabási Albert-László: *Behálózoza* című könyvét.) A nyelv és a beszéd közti dichotómia tételezése tehát nem megalapozott. A beszédet a komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik: a nyitottság, a skalázhatóság, és hogy a környezet változásainak megfelelően változik maga is (198. old.). A nyelv pedig köztulajdon, és emiatt társadalmi jelenségként, társas – kulturális és társadalmi – beágyazottságában kell tanulmányozni (21. old.). A nyelvi rendszerhez kapcsolódó körülmények ugyanis nem esetlegesek, hanem rendezett változatosságot mutatnak. Társas jelentése minden nyelvi egységnek van: minden választásunk hordoz információt arról, hogy aki beszél, az kicsoda, honnan jön, kivel azonosul, hogyan viszonyul azokhoz, akikkel beszél. Ennek megfelelően a szociolingvisztika nem szimplán kutatási terület (pl. egyfajta modern nyelvjárástan), hanem nyelvsvizmlélet (23. old.). Mindebből az is következik, hogy a nyelv tudományos vizsgálata csak deskriptív lehet, preskriptív nem. Azzal foglalkozik, milyen a nyelv, azzal viszont nem, milyennek kellene lennie (25. old.).

Emellett Sándor is Labov tételét követi: a nyelv és a nyelvhasználat azonos, nincs értelme a nyelv szubsztanciáját keresni (271. o.). Ha a gondolat és a nyelv közti viszonyra kérdezzük rá, a gondolat elsődleges és időben is korábbi a nyelvhez képest. Az utóbbi valójában mindenekelőtt nem gondolatközlésre való: ezt mindenképpen tökéletlenül végzi (268. o.). Gondolkodásunk nem is fogalmi, hanem inkább érzékszervi, tehát képi jellegű (268. o.). A nyelv ellenben főleg kapcsolattartásra való (266. o.); azt jelezzük vele, kik vagyunk, és milyen viszonyban állunk másokkal (295. o.).

(3) Mindezen állításoknak egyik fő teoretikus alapját a konnekcionizmus képezi. A konnekcionizmus szakít a klasszikus kognitívizmussal, amely csak igent és nemet ismert, és amely szerint a fogalmak függetlenek a kontextustól, átmenetek nincsenek köztük, a beszéd, a gondolkodás pedig egymást követő lépésekben zajlik (187. o.). A konnekcionista ellenben azt vallják, hogy agyunkban párhuzamos megosztott feldolgozás (PDP: Parallel Distributed Processing) zajlik, ahol is az egyes feladatokat egy-egy szűkebb agyterület a többivel egy időben, egyfajta munkamegosztással végzi. A kapcsolatba (*connection*) kerülő elemek önmagukban semmilyen információt, tudást nem hordoznak, a kapcsolatok mintázatai viszont annál inkább. Fontos még az is, hogy az egyes szabályok csak valószínűségi érvényűek (uo.).

A konnekcionizmus egyik legfontosabb kiindulópontja, hogy a hálózatos nyelvre az ún. szubszimbolikus jellemző: elemeinek önmagukban nincs jelentése (189. o.), tehát azt kutatni, hogy mi egy szó valódi jelentése: esszencializmus (190. o.). A szubszimbolikus és a szimbolikus közti különbségre Andy Clark *A megismerés építőkövei* című könyve (Osiris, 1996) Smolensky egy példájával világít rá. Eszerint a labda fogalmának jelentésáryalatai közül „a labda betörte az ablakot” és „a baba megfogta a labdát” mondatokban a „labdasághoz” a szubszimbolikus felfogás szerint az első mondatban a keménység is hozzátartozik (ti. képes volt betörni az ablakot), a másik mondatban azonban nem – a szimbolikus megközelítés azonban ezekre a finomságokra érzéketlen! Emellett a szubszimbolikus paradigmában a kontextus megváltoztatja a szimbólum belső szerkezetét, tehát a kontextualitás a szimbólumon belül van, a szimbolikus *approach* szerint viszont csak a szimbólumok között (Clark, 160–163. o.).

Emellett – folytatja Sándor Klára – a hálózatos nyelv fogalmi emergensek, tehát mindig újra fel kell épülniük a megfelelő mintázatokból (191. o.). Mindez nagyon hasonlít a pszichológiából és a kognitív jelentésstanból ismert ún. prototípus-elmülethez (194. o.). (Az emberi agy szükségképpen tipizál – innen a sztereotipizálásra és az előítéletességre való hajlam! Ezt lásd 207. o.) A prototípus-teória szerint az azonos kategóriába tartozó dolgok nem egyformán felelnek meg a kategóriát jellemző tulajdonságoknak: ezeket csak a központi elem elégíti ki (195–196. o.). Az utóbbi meglétében különbözik a prototípus-elmélet a hálózatos rendszerek kategóriáitól, amelyek szintén súlyozott tulajdonságyüttesek, de az emergencia miatt nincs előre megismerhető centrális elem, amelyhez viszonyíthatunk (uo.). (Mindez közel áll Wittgenstein *Logikai vizsgálódások* című könyvének nyelvsvizmléletéhez.) A konnekcionista rendszer ellenben alap-

értelmezést tud adni: ha A elem nagyon sokszor aktivizálódik együtt B elemmel, mert mindkettő megkapta az ehhez szükséges ingereket, akkor A elem aktiválása akkor is aktiválhatja (a kapcsolaterősség miatt) B-t is, ha az ehhez szükséges megfelelő inger nem érte el a rendszert (188.o.).

(2) A *Határtalan nyelv*ből kirajzolódó antropológiai előfeltevések hátterét az evolúcióelmélet adja. Az ezzel kapcsolatos szövegrészek annyira lényegesek, hogy érdemes belőlük hosszabban idézni: „Az ember nemcsak a köznapi szólás, vagy inkább közhely szintjén »társas lény«, hanem valóban, evolúciós értelemben az: biológiailag sem tud más lenni. Ma már tudjuk, hogy a csoportos élethez alkalmazkodás genetikusan öröklődő, egyetemes emberi tulajdonságainkba be van kódolva: a szabálykövetés, a tekintetkövetés, a figyelem összehangolása, az agresszió csökkentése a csoporton belül, illetve a csoportkohézió növelése minden lehetséges más eszközzel is, az elme- vagy tudatolvasás szintje, a tanulásra és tanításra való hajlam stb. Ezek a tulajdonságok tették lehetővé az emberre jellemző kulturális produktumok létrehozását, például a rítusok kialakulását, a mítoszok, a vallás, később a (csoport)történelem megjelenését, a komplex szokásrendek kifejlődését.”

Es természetesen a nyelv kialakulását is. A nyelv, ha tetszik, kétszeresen is társas jelenség. Egyrészt a társakkal fenntartott viszony folytonos jelzésére szolgál: „[...] bármit mondunk, nyelvhasználatunk jelzi, hogy kik vagyunk, kinek gondoljuk magunkat, és milyen viszonyba helyezük magunkat beszédpartnerünkkel [...]. Másrészt értelemszerűen a nyelv segítségével örökítődik tovább a kultúra összes verbális vonatkozása – márpedig a kultúra ugyan nem kizárólag, de legnagyobb részét mégiscsak nyelvhez kötődő egységekből áll.” (295. old.) Mindezek között kiemelkedő szerepet töltenek be a diskurzusok, amelyekről számtalan definíciót olvashattunk már, de engem mindegyik bizonyos fokig csalódással tölt el, megfoghatatlansága, homályossága miatt. Sándor Klára eredeti módon küzd meg az ebből adódó nehézséggel. Tudatosan olyan meghatározással él, amely a lehető legtágabban vonja meg a kategóriával felőlelt jelenségek körét: „Azokat a nagy gondolatrendszerket, amelyekbe a kulturális jelentések beágyazódnak, több elmélet is diszkurzusnak nevezi. A diszkurzus nyelvi és nem nyelvi elemeket is tartalmaz: elemei lehetnek például gondolkodás- és cselekvési módok, értékítéletek, érzések, hiedelmek, szimbólumok, tárgyak vagy a fizikai környezet jellegzetes használata. A diszkurzusokban megjelenő értékrend olyan mélyen belénk ivódik, hogy sokan egyáltalán azt sem értik, hogyan létezhetnek másféle világnézetek: a sajátjukhoz képest minden rossz, helytelen, hibás, természetellenes, esetleg bűnös, megátalkodott, pusztulásba vezető (kiemelés: Balog I.)” (314. old.).

A könyv egyik legfőbb hozadéka az a nagyon kiegyensúlyozott, illúziótlan, hurroptimizmustól és mizantrópiától egyaránt mentes emberkép, amelyet a szerző társasnyelvészként és egyúttal interdiszciplináris szemléletű társadalomkutatóként alakított ki, és amely az embert korlátozottan racionális, esendő, gyarló lényként látja és látta: „[...] Tudjuk, hogy az etnocentrikus szemlélet minden idegent, szokatlant rossznak, természetellenesnek, esetleg erkölcstelennek tart, de legalábbis gyanakodva, húzódozva fogad. A mai, összetett társadalmakban nem örülünk az ilyesminek, hiszen a bezárkózás, pláne a mások megbélyegzése sem kívánatos, ráadásul ennél súlyosabb következményekkel is járhat az etnocentrizmus, végül olyan ideológiák építhetők rá, amelyek célja egymás kiirtása. Ezt nyilván el akarjuk kerülni, de ettől függetlenül tagadhatatlan, hogy az etnocentrikus attitűdnek a csoportképződésben viszont fontos szerepe van.

Az európai kultúrában a »tisztá ráció« tana később szentesítette és tudományossá tette az »így kell lennie, mert így logikus/erkölcsös« elvét, és megszoktuk, hogy dolgokat kikövetkeztessünk; megszoktuk azt is, hogy a logikából kiindulva jósljunk. Haszontalan, ha a RACIONALIZMUS dogmatizált ábrándjaival helyettesítjük a megértést, és elvitatjuk, hogy a csoporthoz tartozás érzése ma is biológiai szükségletünk. A szociálpszichológusok számtalan példáját írták már le annak, hogy »a mi csoport« és az »ők csoport« képzése pöccintésre beindul bennünk [...]. Ha ezt számításba vesszük, könnyebb a másik megértését megtanítani, mint ha azt állítjuk erkölcsi követelményként az emberek elé, hogy szabaduljanak meg az embert más fajknál sokkal inkább jellemző csoportba szerveződés ösztönétől. (Elvégre az empátia, a megértés, a segítségnyújtás, az együttműködés is biológiai sajátossága az embernek, és ugyanezzel a csoportléttel függ össze.)” (426–428. old.)

(4) A szerző antidogmatizmusából eredően mindenféle ízlésterrort elvet, így nyelvi diszkriminációnak, azaz lingvicizmusnak tartja a hazánkban olyannyira elterjedt nyelv művelést is. Ez szervesen következik ama álláspontjából, miszerint „a nyelv nem homogén, de annyira nem az, hogy nincs két ember, aki ugyanolyannak ismeri anyanyelvét; hogy a nyelvi szabályok nem kategorikusak; hogy

a nyelv folyamatosan változik; hogy a társas szerepek, beállítódások jelzése nemcsak elválaszthatatlan tulajdonsága a nyelnek, hanem valószínűleg elsődleges funkciója” (398. o.). Egy-egy nem sztenderd nyelvi változat az emberi agy működésének sajátosságai miatt sokkal alaposabban belénk vésődik kisgyermekkorunktól kezdve, mint a divat, ráadásul ez szó szoros értelmében „anya-nyelv”, tehát csoportidentitást őrző tényező is. Ezért marad meg a hivatalos szférában lenézett tájszólás ún. rejtett presztízse az azt beszélők körében, és emiatt jóval nehezebb leszokni a suksükölésről-szüksükölésről, mint a fekete öltöny mellé fehér zoknit viselésről – ez pedig pluszterher elé állítja a tájnyelvet beszélő tanulókat, és igazolhatatlan iskolai hátrányt okoz nekik (400. o.). Ez a „teher alatt nő a pálma” érveléssel sem legitimálható, mert „a gettóból nem úgy kell kiszabadítani az embereket, hogy előbb gettókat építünk, majd az arra alkalmasnak ítélteteket megtanítjuk átmászni a palánkon, hanem úgy, hogy nem építünk gettókat” (407. o.). E megfontolások szellemében Sándor Klára a sztenderd nyelvhasználat megtanítását is szükségesnek tartja, kényszerítését azonban elveti (406. o.), és a nyelvtudomány számára is csak a nyelvi normák elemzését, tanulmányozását tartja feladatnak, kötelezővé tételüket azonban helyteleníti.

A könyv hallatlanul szellemes, élvezetes, ugyanakkor nagy műgonddal íródott. A végén a leglényegesebb nyelvészeti *terminus technicusokból* összeállított fogalomtár, továbbá a kötetben előforduló híres személyekről, egyéb társadalomtudományi szakszavakból készített *Ki kicsoda? Mi kicsoda?*, sőt, még QR-kódokkal a netről beolvasható tesztek is kiszolgálják az olvasót. Az 59. oldalon viszont – ahol Sándor Klára a szerinte nem létező művelt köznyelvre hivatkozó Lőrincze Lajossal polemizál – ezt olvashatjuk: „Lőrincze Lajos egyik írásában sokat küzdött azzal, hogy elkerülje a körben forgást, de maga is beismerte, hogy nem sikerült: érvelése végül saját farkába harapott, úgy lehetne összegezni, hogy művelt köznyelvet beszél az, aki művelt, a művelteket pedig onnan lehet felismerni, hogy művelt köznyelvet beszélnek.” Szerzőnknek igaza van, de mivel Lőrinczét itt erős kritika érte – ezért pedig a bíráló fokozottabban tartozik helytállni –, keresni kezdtem legalább a könyv végén található *Felhasznált alapirodalomban*, melyik az a bizonyos „egyik írás”, de ott sem találtam.

Ennél több „fogást” és „szőröznivalót” nem sikerült találnom e könyvön. Aki igazi szellemi élvezetre vágyik, annak pontosan az olyan gondolatgazdag, rendkívüli problémaérzékenységgel és borotvaaggyal, ugyanakkor nagy tárgyismerettel megírt könyveket ajánlom, mint amilyen a *Határtalan nyelv* is.

Paár Ádám

„Tanulni népet...”

Bartha Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret

A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának
(1931–1951) történeti kontextusai

Az elmúlt években több színvonalas könyv jelent meg a két világháború közötti korszak egy érdekes, izgalmas szellemi és társadalompolitikai kezdeményezéséről, a népi mozgalomról. 2012-ben két monográfia került a könyvesboltokba, amelyek – bár más módon – feldolgozták a népi mozgalom történetét, a népi írók lényegre tapintó társadalomkritikáját és megoldási javaslataikat: Papp István történész-levéltáros és Bognár Bulcsú szociológus-történész monográfiái elfogulatlanul és mélyenszántó módon elemzik és értelmezik a népi mozgalmat, folytatva a Borbándi Gyula által megkezdett hagyományt.¹

Az újabb műveket a különböző tudományterületek (mindenekelőtt a történettudomány, a szociológia és az irodalomtörténet) szintetizálására való törekvés, valamint a témának a nemzetközi kontextusban való elhelyezése jellemzi. Hiszen a magyar népi mozgalom egy olyan „alternatív modernizációs” (a modernizációt alulról, a „nép”, vagyis a parasztság emancipációjával megvalósító) törekvést fejezett ki, amelyik a maga korában nem állt rokontalanul: az amerikai populista mozgalomtól az orosz szociálforradalmár (eszer) irányzatig számos mozgalom és párt vallott a magyar népiekkel azonos társadalmi programot. Közép- és Kelet-Európa, a mediterrán régió, Skandinávia és Latin-Amerika voltak a 20. század elején azok a régiók a nyugati világban, amelyekben a parasztság a népesség nagy arányát tette ki, ugyanakkor mély ellentétek feszültek a paraszti lakosság és az elit között, ezért ezekben a térségekben születtek meg azok a mozgalmak, amelyek a földműves népesség gazdasági és politikai felemeléséért küzdöttek. A magyar népi mozgalom is ebbe a nemzetközi keretbe illeszkedik. Amíg azonban a globalitás mindinkább elfogadott látásmód a történészek körében, a népi mozgalom és kapcsolatrendszere regionális és lokális történetére mindaddig kevés figyelem összpontosult. Holott a falukutatók valóságmegismerő és -megismertető munkássága éppen a régiós és a helyi problémák feltérképezésére irányult. Bartha Ákos monográfiája ezt a hiányzó úrt tölti be az egyéni szint és a népi mozgalom országos története között. Míg Papp és Bognár könyvének főszereplői döntően a népi mozgalom „vezetői” és „prófétái”, addig Bartha Ákos monográfiája az „aprómunkát” végző névtelen „közkatonáknak” – a falukutató pataki diákoknak, tanáraiknak, regőscserkészeknek – állít emléket.

Bartha Ákos történész és magyar nyelv és irodalom szakos tanár, a népi mozgalom kutatója a két világháború közötti, részben 1945 utáni magyar történelem egy méltatlanul háttérbe szorított fejezetét, a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának történetét dolgozta fel doktori disszertációjában, amelyet *summa cum laude* minősítéssel védett meg, majd doktori

1 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. A harmadik reformnemzedék. New York, 1983, Püski Kiadó, Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., 2012, Jaffa Kiadó, Bognár Bulcsú: *A népies irányzat a két háború között*. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői. Bp., 2012, Loisir

értekezését könyvvé formálta. A könyv három fejezetben ismerteti a sárospataki falukutatás politika- és társadalomtörténeti előzményeit, a faluszeminárium történetét, a faluszemináristák szociográfiáit, majd egy negyedik fejezet összegzi és tisztázza a földkérdéssel kapcsolatos álláspontokat.

A kötet végén angol nyelvű összefoglaló és kivételesen gazdag melléklet található, amelyekben egyebek között például olvasható a sárospataki tanítóképző II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának ötéves munkarendje, a faluszemináriumokat szervező Újszászy Kálmán „Útmutatója”, valamint egy faluszeminarista, Fűrjész István teológushallgató életútja. A szerző a rendelkezésére álló forrásanyagot és a szakirodalmat maradéktalanul felhasználta. A témából fakadóan nagy szerepet játszanak a memoárok, naplók, interjúk, amelyek leginkább Újszászy Kálmán személyéhez kötődnek. A forrásanyag gazdagságára vonatkozóan beszédes, hogy a magyarországi, regionális és határon túli sajtóanyag összesen 51 tételt tesz ki. Mindebből érzékelhető, hogy a szerző hatalmas anyagot mozgatott meg. Ennek eredményeként imponáló részletességgel járta körbe a népi gondolat, a falukutatás és a faluszeminárium történetét, és számos mélyfúrást végzett el (pl. a sárospataki munkatábor leírása, országos és nemzetközi kontextusba helyezése külön tanulmányt is megérdemel).

Bartha Ákos munkája fontos annak tudatosításában, hogy a magyar népi mozgalom nem légtüres térben, és nem szellemi előzmények nélkül tevékenykedett. A kötetből is kiderül, hogy a népi írók – Féja Géza, Kodolányi János, Németh László, Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Erdélyi József, Sinka István és a többiek – egy virulens szellemi, társadalmi és politikai közegben tevékenykedtek, amelyekben a parasztság és az agrárproletariátus helyzete, az ún. paraszt- vagy földkérdés elméleti viták tárgyából fokozatosan a közéleti disputák részévé vált. Vagy ahogyan Illyés Gyula írta a *Puszták népében*, „a kazaljai vita, hogy kiknek van jobb dolguk, a pusztai cselédeknek vagy a falusi zselléreknek és kisparasztoknak-e, később országos méreteket öltött, már az úgynevezett illetékes körökben.” (259.) Bartha a polémiákat, amelyek a földkérdés körül zajlottak, a kor egyik elismert agrárszakértője, Kerék Mihály és a reformkonzervatív álláspontot megjelenítő Scherer Péter Pál, a későbbiekben pedig Erdei Ferenc és a szintén neves reformkonzervatív, Weis István véleményének ütköztetésével illusztrálja. (261–263.)

Némileg különösnek tarthatjuk a szerző döntését, hogy a Kerék–Scherer- és Erdei–Weis-polémia érveinek bemutatására, és általában a reformkonzervatív álláspont felvázolására miért a kötet utolsó fejezetében, a faluszeminárium történetének kifejtése után kerül sor. A reformkonzervatív álláspontot célszerűbb lett volna mindjárt az első fejezetben kifejteni, kapcsolódva az 1920-as földreform utáni helyzet felvázolásához. Két alfejezet, a *Falvak helyzete a Horthy-korszakban* (24–32.) és a *Horthy-korszakbeli faluértelmezések* (264–268.) összevonhatóak lettek volna, hiszen egyikből – a falusi népesség szociális, egészségügyi és művelődési helyzetéből – logikusan fakadt, hogy a falu a korabeli politikai értelmezések és csatározások tárgyává vált.

Bartha helyesen mutat rá, hogy a népi mozgalom nemcsak a korabeli állammal, hanem – más problémák mentén – a néprajztudománnyal is szembekerült, mert a népi írók a néprajzot azzal vádolták, hogy az egy soha nem létezett idillt próbál sugallni (258.). Azonban a nép valós életének feltárása és a népi hagyomány gyűjtése összekapcsolódott a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának a munkájában. A 19. század végén a parasztságnak a romantika korabeli mitizálását mindinkább a valósággal való szembesülés, és az objektivebb értékelés vette át, amelybe már bekapcsolódott a néprajztudomány is.

A 20. század elején egy kivételes történelmi pillanat adódott a paraszti világ néphagyományainak feltárására és megőrzésére. Egyrészt ekkor már rendelkezésre álltak a technikai adottságok a népi hagyományok rögzítésére, lejegyzésére, másrészt Európa számos országában a parasztság még a modern városi kultúra befolyásától mentesen élt; a városból leszűrődő mūdál még nem szorította ki a népdalt és népmesét. Tulajdonképpen egy leletmentés volt ez, hiszen nyilvánvaló volt, hogy pár generáció múlva a felhalmozott paraszti tudásanyag, műveltség szétszóródik, feloldódik a társadalmi változások következtében. Erre a hatalmas munkára szerveződött meg a Folklore Fellows nemzetközi szervezete, amelyik 1907-ben zászlót bontott Finnországban, és négy évvel később megalakult a szervezet magyar szakosztálya. Ehhez a hatalmas, nemzetközi mértékben folytatott anyaggyűjtő munkához kapcsolódott a Sárospataki Református Kollégium faluszeminárium.

A szerző műve elején elhelyezi a faluszeminárium történetét egy tágabb történelmi kontextusban, kimondva, hogy „a földkérdés origója: a nagybirtokrendszer” (15. o.). Bartha Ákos alaposan beágyazza témáját a földkérdés kontextusába. Talán túlzott is az a részletesség, amellyel a szerző ismerteti az 1920-as földreform körülményeit, amelyet a tankönyvek mindmáig – ahogyan a szerző is utal rá – Nagyatádi Szabó István nevéhez kötnek, holott a társadalmi szervezetek (OMGE) és nagybirtokosok tiltakozásának ellenszélében megszerkesztett és elfogadott földreformjavaslat egész tartalma és lebonyolításának módja Nagyatádi elődje, a konzervatívabb Rubinek Gyula szemléletét követte (20.).

A földkérdéssel kapcsolatos politikai viták leírását, valamint a falvak művelődési és egészségügyi helyzetének leírását követi a népkutatás hagyományának bemutatása. A körképből kiderül, hogy a faluszeminárium nem légtüres térben alakult meg, hiszen számos ígéretes kezdeményezés indult meg, és csúszott egymásra, amelyek mindegyike egy konkrét program (a paraszti népesség életének megismerése és helyzetének javítása) megvalósítása érdekében tevékenykedett. Sárospatak és a népkutatás kapcsolata nem volt új keletű, hiszen a 19. század elején Patakon 17 évig tanárként tevékenykedett Erdélyi János, a Kisfaludy Társaság titkára, akinek neve szintén méltatlanul kevésbé ismert a néprajztudomány és irodalomtudomány berkein kívül, noha ő indította el a népköltészet programszerű gyűjtését. Erdélyi célként fogalmazta meg: „(...) tanulni népet, az életet, beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.” (34.)

Erdélyi elvét (a nép felemelése) vallotta magáénak a Sárospataki Néphagyománykutató Szövetség és a reformkonzervatív szemléletű Széchenyi Szövetség. Utóbbi fontos szint képviselt a hazai népkutatás palettáján, noha mindmáig hajlamosak vagyunk alábecsülni a századforduló és a két világháború közötti időszak konzervatív reformkezdeményezéseit, és azt gondolni, hogy a parasztkérdés napirenden tartását és a nép felemelésének programját kizárólag a baloldali, a népi, esetleg szélsőjobboldali mozgalmak és szervezetek képviselték. Bartha igazságot szolgáltat a hazai reformkonzervatívoknak azzal, hogy bemutatja egyebek között a Széchenyi Szövetség munkájának keretében végzett törekvéseiket, amelyeket – érthetően – az 1945 utáni évtizedekben nem hangsúlyoztak és értékelték megfelelő mértékben.

A hazai szintű kezdeményezések mellett két nemzetközi mozgalom is bekapcsolódott a népkutatásba: a már említett Folklore Fellows és a cserkészlet. Méltatlanul elfeledett a brit hadsereg altábornagya, Robert Baden-Powell által 1907-ben alapított, és 1912-ben Magyarországon is megalakított cserkészlet kapcsolódása a falukutatáshoz, népdalgyűjtéshez, az ún. regőscserkészlet formájában. Szabó Zoltán, akinek nevét leginkább *A Tardi helyzet* és *Cifra nyomorúság* című szociográfiák kapcsán ismerjük, tagja volt a cserkészletnek, akárcsak Újszászy Kálmán, a faluszeminárium elindítója (57.). A cserkészlet szellemisége nem minden téren illeszkedett a pataki diákság hagyományaihoz, ahogyan az a könyvből kiderül: „A szabadabb, diákosabb életformával szemben – a korhangulathoz igazodva – a 134. Hegyaljai Erő [a cserkészcsapat neve – P.Á.] felelősségteljes kötelességtudásra nevelte tagjait önmagukkal, a társadalommal és hazájukkal szemben.” (57.) Bartha részletesen ismerteti a különböző társadalmi mozgalmak – a Széchenyi Szövetség és a cserkészlet – módszereit.

A falukutatás filozófiáját Újszászy Kálmán sárospataki professzor dolgozta ki szisztematikusan. Mielőtt azonban Újszászy filozófiai rendszerére térne át, Bartha részletesen ismerteti a katolikus és református egyházak válaszkeresési kísérleteit a szociális kérdést jelentet ki hívására. (68–71.) Ezen a ponton emlékeztetnünk kell arra, hogy a népi gondolat megírása csaknem lehetetlen a történettudományon kívül más tudományterületek bevonása nélkül. Az irodalomtörténet és a szociológia felhasználása magától értetődik, ám – tekintettel a népi mozgalom szoros egyházas színezetű társadalmi kapcsolataira – az egyháztörténet és teológia sem hagyható ki ebből a szintézisből. Bartha Ákos nem felejt emlékeztetni a népi mozgalom és az egyházak, illetve egyházas vagy vallásos társadalmi egyesületek kapcsolódási pontjaira: a református és katolikus mozgalmak, szövetségek univerzuma vette körül a népi mozgalmat, gondolhatunk katolikus részről akár a Jane Addams kezdeményezésében gyökerező settlement-mozgalomra és a Prohászka Körökre, akár református oldalon a Soli Deo Gloria mozgalomra és a Bethlen Gábor Körre (70.).

Mindenekelőtt a bázeli Karl Barth teológiája hatott Újszászyra: a barth-i irányzat „egy emberközelí, a népért tevékenykedő egyház” megalakítását célozta. Barth elkülönítette egymástól

a filozófiát és a teológiát: előbbi középpontjában az ember, utóbbiában a Isten áll. A Isten üzenetét az emberhez intézi, ezért a teológia számára létfontosságú az emberre vonatkozó ismeretek tanulmányozása (71.). Ez a teológiai elv egybecsengett a paraszti népesség felemelésének szándékával (hiszen Isten a faluhoz, a paraszti közösségekhez is szól), mintegy transzcendens megalapozását és érvrendszerét adta a világi szociális, népbárát törekvéseknek.

Az előzmények bemutatását követően a második fejezet tartalmazza a faluszeminárium megalakulását és tulajdonképpeni történetét. 1931-ben alakult meg a faluszeminárium, amelyik 1933-tól 44 faluba szervezett kiszállásokat (97.). A kiszállások nem esetlegesek voltak, Újszászy Kálmán részletes módszertant és útmutatót dolgozott ki. Bartha színesen, anekdotákkal fűszerezve írja le az 1935-ös sárospataki munkatábor történetét, amelynek keretében a pataki diákok a vármegyei út egy szakaszának alapozási munkálatait végezték el (ma azt mondanánk, társadalmi munkát végeztek), de a közvetlen haszon mellett a cél a morális önévelés, és az önkéntes munka révén a földműves népességgel való szolidaritás vállalása volt (115.).

A könyv nagy érdeme, hogy két olyan témát is tárgyal, amelyek a népi mozgalom történetének kutatásában periférikusak: hogyan alakult a falukutatás az első bécsi döntés révén visszatért felvidéki területen, és 1945 után. A sárospataki diákok kivették a részüket a visszatért területen a társadalmi munkából, Nagyikázmér templomának felújításával (145.). Közben a pataki falukutató diákok folytatták az anyaországi munkát, szociográfiákban mutatták be a környező településeket (pl. Nagygyérecs, Rozsnyó, Rimaszécs), hangsúlyozva a cseh uralom negatív oldalát, de a faluszeminaristák írásaiból olykor kiderült a helyiek és az anyaországiak közötti ellentét is (149.).

A harmadik fejezetet Bartha a faluszemináriumban született szociográfiák bemutatásának szenteli, természetesen a szociográfia – nem is olyan könnyű – műfaji körülhatárolásának és magyarországi előtörténetének felvázolásával együtt. Különösen érdekes a pataki diáktársadalom összetételének, a „*diáktársadalom főbb sejtjeinek*”, az egyleti és társadalmi életnek az ismeretése (214.), amelyik felhívja a figyelmet a pataki diákság rétegzettségére, a szülők társadalmi helyzete, presztízse, és ennek alapján az élvezett bánásmód miatt.

Megállapítható, hogy a Sárospataki Református Kollégium sem tudta kivonni magát az általános korszellem alól, ami a különböző státusú családokból jövő gyermekek intézményen belüli lakóhelyi elkülönülésében érhető tetten. A legjobb családokból származó diákok az Angol Internátusba jártak, a középosztályé a Humán Internátusba, a vidéki középosztályé pedig a Kisinternátusba. Ezenkívül sok diák nem az intézetben, hanem a városban, magánházaknál lakott, és hárman-négyen osztoztak egy helyiségen. Ezeket a csapatokat nevezték „gárdának”. Sokat elmond a korról, hogy azok a diákok, akik közül Újszászy Kálmán faluszemináriumának résztvevői, valamint a népi írók olvasói verbuválódtak, és akik professzorokkal együtt az emberhez közeli egyház szellemében a nép felemelésének programját vallották, maguk sem tudtak elszakadni teljesen a társadalmi előítéletektől. Az egy gárdában és internátusban lakók jobban összetartottak egymással, mint a más internátusbélivel vagy más gárdához tartozóval, emellett érzékelhető a Kollégium falain belül a zsidó vallású diákok elkülönítésére való törekvés (207.). Okkal vélhetjük azonban, hogy ez a rendszer – bár hozzájárult az együtt lakók identitásának megerősítéséhez – a társadalmi ellentéteket is újraszülte (206–211.).

A kötet legegységesebb részét a Kollégium adattárában felkutatott szociográfiák alkotják, hiszen ezekből ismerhetjük meg leginkább azt, hogyan dolgoztak a faluszeminaristák, hogyan érzékelték a falvak életét, mindennapjait, hogyan látták a szociális kérdéseket. A recens számára a legérdekesebb – témaválasztása és következtetései okán – Ruzskay Gyula diógyórvasgyári segédlelkész 1950-ben készült munkája. A szerző plasztikusan ábrázolta a parasztból munkássá válás mobilizációs útját, egyúttal rámutatva az iparosodás/iparosítás nemzetiségi keveredést előidéző jellegére. Különösen rokonszenves, hogy Bartha a Ruzskay-szöveg megállapításait a paraszti lakosság és a bányamunkásság ellentétéről ütközteti más forrásokkal, így Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című művének bányászokról szóló fejezetével, valamint dr. Kun Lajos Baranya megyei tisztii főorvosnak a komlói lakosságról szóló beszámolójával (246.). Ez az összehasonlítás egyrészt lehetővé teszi a kitekintést az adott földrajzi környezetből, másrészt alkalmas az adott társadalmi kérdéskör országos szintű érzékeltetésére.

Összességében Bartha Ákos könyve informatív, hihetetlenül adatgazdag, tényszerű és olvasmányos mű, amelyik a falukutatás egy regionális léptékű kezdeményezését megkerülhetlenné teszi a népi mozgalom kutatásában. A kötet szerkezete azonban nem mindig logikus, túlságosan mereven válnak szét olyan témák, amelyek szerintünk tematikusan egybetartoznak. Például a szociográfia fogalmával a harmadik fejezetben ismerkedhet meg az olvasó, holott erre a műfaj tisztázására inkább a faluszeminárium történetének ismertetése előtt, az előzmények keretében kellett volna sort keríteni. A szociográfia mint műfaj és a két világháború közötti szociográfusok tevékenysége ismertethető lett volna (rövidebb formában, a szocializmus évtizedeire való kitekintés nélkül) a „Törekvések a világháború után” alfejezetben, a népműveléssel és a cserkészettel együtt, azon az alapon, hogy mindhárom irányzat a valóságismeret szolgálatában állt. A földkérdéssel kapcsolatos két markáns álláspontot (a radikális reformok híveiért és a reformkonzervatívokéért) is célszerű lett volna összevonni a Nagyatádi nevéhez kötött földreform körüli vitáknak vagy a falvak Horthy-kori helyzetének a bemutatásával.

Néhány gondolat kifejtetlenül és néhány név magyarázat nélkül marad, valószínűleg azért, mert a szerző bizonyos ismeretek meglétét feltételezi. Például a szerző a 17. oldalon megemlíti futólag Beksics Gusztáv telepítési programját, de az olvasó nem tudja meg, hogy ez mit jelentett volna konkrét formájában, milyen területre irányult volna. Igen szűkszavú a Tanácsköztársaság földkérdéssel kapcsolatos politikájának kifejtése: nem kapunk választ arra, hogy miért csak a száz hold feletti birtokállomány került állami tulajdonba, ha, mint az előző oldalon olvashattuk, a szociáldemokraták és a kommunisták tartottak a kisparaszti tulajdontól. Ugyancsak érdekes lett volna lábjegyzetben utalni bizonyos személyekre, például két szocialista teoretikusra és politikusra, mert a törzsszövegből nem derül ki egyértelműen az olvasónak, kicsoda volt Kautsky és David, akiknek álláspontja alapján a szociáldemokraták a nagybirtok felosztását, tehát a birtokállomány szétaprózódását ellenezték (18.).

Mindez azonban nem von le semmit abból az úttörő jelentőségből, amelyet a könyv jelent a népi gondolat régiós és helyi szintű kutatásában. Reméljük, hogy ez a mű nem a lezárása, hanem a kezdete a népi gondolat helyi kapcsolatrendszerének kutatásának.

(Tiszáninneri Református Egyházkerület, Hernád Kiadó, sorozatszerkesztő: Dienes Dénes, Sárospatak 2013)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000
NYOMDA KFT. KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.